

UDK: 050(497.5 Pula)"1915/1918"
 314.745.3-054.73(497.5 Pula)"1915/1918"
 Izvorni znanstveni članak
 Primljeno: 15. 2. 2010.
 Prihvaćeno: 21. 10. 2010.

Pulski *Hrvatski list* (1915.–1918.) – zapisi o “evakuircima” s područja Pomorske utvrde Pula

DAVOR MANDIĆ

Povijesni muzej Istre - Museo storico dell' Istria, Pula, Republika Hrvatska

Koristeći vijesti i napise, careve uredbe, zakone, uredbe i zapovijedi ministarstava unutrašnjih poslova i rata te civilnih i vojnih vlasti ratne zone Pula, objavljene u *Hrvatskom listu*, autor analizira prisilan odlazak više od 60 tisuća stanovnika s teritorija ove ratne zone u unutrašnjost Austro-Ugarske Monarhije. Navodi podatke o odlasku, smještaju i životu ratnih bjegunaca na novim odredištima, napose organizaciji školskoga sustava, dušobrižništva i okolnostima povratka.

Ključne riječi: Pomorska utvrda Pula, ratna zona, ratni bjegunci, logori.

Istarski ratni bjegunci, kolokvijalno nazivani “evakuircima”, koji su u Prvo-me svjetskom ratu, nakon proglašenja širega područja Pomorske utvrde Pula ratnom zonom, morali napustiti svoja stalna prebivališta, još su uvijek “siva” zona hrvatske historiografije. O njima nalazimo tek dva ozbiljnija rada – *C. i Kr. ratni logori 1914-1918* Jose Defrančeskija iz 1937. godine te doktorsku disertaciju Lucijana Ferenčića *Porečko-pulska biskupija u vrijeme biskupa Pederzolja (1913.-1941.)*, koja je objavljena 1973. godine. Valja također napomenuti da iako neke podatke o istarskim ratnim bjeguncima, točnije sjećanja u svezi s njihovim odlaskom kao i gospodarskim prilikama u istarskim selima i gradu Puli, nalazimo i u posebnim poglavljima pojedinih knjiga, primjerice *Puna je Pula* Mate Balote te *Hrvatski narodni preporod u Istri* Bože Milanovića, dragocjeni je izvor podataka upravo pulski dnevnik *Hrvatski list*,¹ glasilo Pulskega

¹ *Hrvatski list* (1915.–1918.) pulski je dnevnik čiji prvi broj nosi nadnevak 1. srpnja 1915. Njegov je vlasnik i tiskar bio Josip Krmpotić. List je izlazio svakoga dana osim nedjeljom (od godine 1916. i nedjeljom). U pravilu je tiskan na četirima stranicama, tek u iznimnim slučajevima, zbog nedostatka papira, na dvjema. List se prodavao po cijeloj Istri, a slao se i na adrese istarskih ratnih bjegunaca. Naklada lista početkom 1918. bila je 1 700, a pred kraj rata 3 000 primjeraka. Posljednji broj, broj 1235, tiskan je u subotu 18. prosinca 1918. Od ukupno objavljenih 1 235 brojeva nedostaju brojevi: 473 (28. X. 1916), 638 (1. IV. 1916.), od 832 do 861 (1. X. 1917.–1. XI. 1917.) i br. 892 (31. XII. 1917) koji nije bio tiskan u tiskari Josipa Krmpotića, nego u tiskari *Laginja i dr.* (u današnjoj Ulici Matka Laginje u Puli). Vlasnik lista od broja 1159 postaje odvjetnik Lovro Scalier. Urednici lista bili su Josip Hain i Ivan Markon. O *Hrvatskome listu* vidi

kapetanata čiji prvi broj nosi nadnevak 1. srpnja 1915. godine i koji je tiskan unatoč cenzuri koju su provodile vojne vlasti, stalnim opomenama i odluci o privremenoj zabrani izlaženja (koju je dana 18. III. 1918. donio Policijski odjel Kotarskog kapetanata u Puli).

Uvodne pripomene

Nakon atentata na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda u Sarajevu dana 28. VI. 1914. i objave rata Srbiji, dana 28. VII. iste godine, u Istri se, kao i u drugim dijelovima slavenskih zemalja u Austro-Ugarskoj Monarhiji, mijenjaju političke i sigurnosne prilike. Carskim uredbama, zakonima i uredbama ministarstava unutrašnjih poslova i rata kao i zapovijedima i uredbama koje donose mjesne civilne i vojne vlasti, Monarhija uređuje život u novim ratnim okolnostima. Mijenjaju se i gospodarske prilike, prekinuta je svjetska razmjena dobara, a poljoprivreda se, kao i ostale grane gospodarstva, industrije i obrta, prilagođava novim uvjetima. Poremećeni su odnosi u sustavu proizvodnje i potrošnje. U Cislajtani (austrijskome dijelu Monarhije) 25. VII. 1914. ukinute su ustavne slobode, a za progon građanskih osoba, počinitelja političkih i kaznenih djela, nadležni postaju vojni sudovi. Carevom uredbom obznanjen je i prijenos političke vlasti na višeg vojnog zapovjednika, čijom ingerencijom postaju ovlasti koje su do tada po zakonu pripadale civilnom poglavaru. Vojni zapovjednik bio je obvezan zapovijedi i uredbi uputiti samo na znanje zemaljskim, kotarskim i općinskim poglavarima.² Uredbom Ministarstva za zemaljsku obranu od 28. VII. 1914. na snagu stupa Zakon o ratnome stanju (donesen 26. XII. 1912.), u skladu s kojim se utvrđuju prava i obveze stanovništva. Temeљem istoga zakona Ministarstvo unutarnjih poslova posebnom uredbom utvrđuje i cijenu rada te potrebnu dnevnu količinu i cijenu namirnica (po osobi).³ Propisivanjem dnevnih potreba vlasti su planirale dnevnu odnosno mjesečnu količinu namirnica za pojedine veće administrativno-upravne cjeline – kotareve i kapetanate, odnosno državu u cjelini.⁴ U Puli i Istri u cjelini (koja je

više Vitomir UJČIĆ, *Puljsko-istarski "Hrvatski list" (1915-1918), Bibliografski prilozi o puljskim i istarskim zbivanjima za vrijeme Austro-Ugarske u Prvom svjetskom ratu*, Pula – Pazin 1990. Projektom Istarske novine online/Istrian Newspapers Online Sveučilišne knjižnice u Puli građa je godine 2008. digitalizirana te je putem interneta omogućeno čitanje 770 brojeva *Hrvatskoga lista*.

² Carska uredba nosi nadnevak 31. srpnja 1914., a objavljena je u *Listu državnog zakona* br. 186.

³ Svaka je osoba imala pravo na 70 dag kruha, dva puta po 20 g kave i 25 g šećera, 40 dag priloga (riže, leće...), 3 dag soli, 0,5 g papra ili paprike, 2 dag povrća za juhu, 2 dag masti, 2 centilitra octa, 0,5 dag luka ili češnjaka, 0,5 l vina ili 0,75 l piva. Propisano je da se zajuttrak sastoji od kave, objed od mesa, priloga i pića, a večera od priloga i pića, s napomenom da je pojedinac svoje meso od objeda mogao prepолоviti tako da polovica ostane za večeru.

⁴ Slijedom uredbе cjelodnevna prehrana osobe koja je "radila na poslovima za opće dobro", zajuttrak, objed i večera, stajala je 1,79 kruna (zajuttrak 0,25, objed s mesom 1,15, objed od pola obroka mesa 0,80, večera od pola obroka mesa 0,62, večera bez mesa 0,39 krunе). Uredbom su utvrđene cijene namirnica (cijena pšenice po kilogramu iznosila je 29 hellera; brašna: najfinijeg

tada dio Austrijskog primorja) uhićeni su i upućeni u internaciju jugoslovenski orijentirani Hrvati i Slovenci, ali i talijanski iredentisti. Vojne vlasti svojim mjerama nastoje učiniti Pulu (u kojoj su se nalazili pomorski i zrakoplovni arsenal, glavno i pomoćno sidrište ratne mornarice) neosvojivom pomorskom utvrdom. Zapovijedima, isticanim putem oglasa, uvode se mjere kojima je cilj život u gradu prilagoditi okolnostima ratnoga stanja. Utvrđuje se novo radno vrijeme gostionica, kavana, restorana i prodavaonica vina i piva (do 21 sat), uvodi obveza zamračivanja i nalaže biciklistima, vozačima automobila i drugih vozila da se na poziv vojnih ophodnji zaustave. Zapovjednik ratne luka Pula viceadmiral Eugen Chmelarz javnim proglasom poziva građanstvo na lojalnost, poštovanje reda i mira, uredbi i zapovijedi civilnih i vojnih vlasti te uputa sanitarnih službi (kako bi se izbjegle bolesti i epidemije) te zapovijeda prijavljivanje sumnjivih osoba i svih onih "elemenata koji se neće pokoravati zakonu i koji rade protiv općeg dobra".⁵ Dana 11. VIII. 1914. objavljen je Zakon o zaštiti civilnih osoba.⁶ On je obvezivao izvršnu vlast da na područjima predviđenim vojnim planovima organizira iseljavanje civilnoga stanovništva. Istodobno se stanovništvo obvezuje na davanje podataka o svim članovima obitelji kao i na procjenu mogućnosti samostalnog izdržavanja te naznaku vrste poslova koje je pojedini član u mogućnosti obavljati. Zakon je zabranjivao razdvajanje članova obitelji te nalagao da se iseljenim obiteljima (ratnim bjeguncima) po dolasku u privremeno mjesto boravka prijavom kod lokalnih vlasti omogući ostvarivanje prava na novčanu potporu.⁷ Obitelji s teritorija Pomorske utvrde Pula o svojim su obvezama javnim proglasom obaviještene istoga dana kad je Zakon objavljen, a tražene su podatke morale dostaviti na posebnome obrascu do 25. VIII. 1914. godine. Kotarska su poglavarstva temeljem prikupljenih podataka utvrdila dnevnu odnosno mjesečnu količinu potrebnih namirnica za svaku obitelj, a vojne vlasti za organizaciju obrane pripremile plan premještanja – evakuacije civilnoga stanovništva u unutrašnjost zemlje. Carsko kraljevski namjesni savjetnik barun Rudolf Schönfeld pozvao je javnim proglasom 11. VIII. 1914. stanovništvo grada da osigura hranu i ogrjev za tri mjeseca, obavještavajući istodobno da za dragovoljno napuštanje

bijelog 43, kukuruznog 34; krumpira 12; zelja, repe... 41; graha 55; leće 75 hellera; vina 14 kruna; rakije 19, piva 0,50 kruna) i prava na državnu potporu obiteljima čiji su članovi bili unovačeni (u visini od 80 hellera dnevno po osobi i još 40 hellera u slučaju stanovanja u unajmljenom stanu ili ako se radilo o hranitelju obitelji koju su činile supruga, djeca, unučad, majka, otac, djed, baka, tast punica, pomajka i njezina djeca), i to bez obzira na to je li isti radio na zemlji ili bio zaposlen u državnom ili privatnom poduzeću.

⁵ Poziv – oglas viceadmirala Eugena Chmelarza pučanstvu ratne luke u Puli objavio je i hrvatski list *Naša sloga*, poučni, gospodarski i politički list koji je izlazio u Puli, u br. 32 od 20. VIII. 1914., 2.-3.

⁶ Objava Zakona temeljena je na članku 14. Zakona o izvanrednom stanju od 21. XII. 1912. i carskoj uredbi kojom se uređivala potpora civilnim osobama koje su morale napustiti mjesto svojeg stalnog boravka. Zakon je objavljen u službenome listu, *Listu državnih zakona* br. 212.

⁷ Zakon je utvrđivao da broj ratnih bjegunaca na teritoriju pojedine administrativno-upravne cjeline u novom privremenom prebivalištu nije smio biti veći od 3 000 i prelaziti 2% od ukupnog broja stanovnika pojedine lokalne zajednice. *Naša sloga* objavljuje ga u cijelosti, s tumačenjem, u br. 35 od 10. IX. 1914.

grada ne postoje nikakva ograničenja. Posebnom točkom utvrdio je koji od zaposlenika na poslovima za opće dobro ostaju na teritoriju ratne zone.⁸ Točkom 5. oglasa upozorio je građanstvo da će o datumu napuštanja grada biti obaviješteno posebnom uredbom.⁹ Osobe zaposlene na poslovima za opće dobro, kao i građanske osobe zaposlene u vojnim poduzećima, dobivaju nove iskaznice, a vlasti se obvezuju na urednu opskrbu namirnicama. Istoga dana, u suglasnosti s Ministarstvom financija, Ministarstvo unutrašnjih poslova objavljuje Uredbu o količini namirnica na koje pojedina osoba ima pravo.¹⁰ Državna potpora trebala se isplaćivati retroaktivno, po mogućnosti svakog 1. i 15. u mjesecu, a za ispravnost i kakvoću namirnica bili su odgovorni općinski liječnici.¹¹ Tako će primjerice na protupropisno dodavanje krumpirova škroba u brašno za kruh Carsko kraljevsko namjesništvo u Trstu 14. XII. 1914. upozoriti Kotarsko poglavarstvo Pule i zatražiti da sanitarni organi obave nadzor na tržištu, a tjednik *Naša sloga* tiskati upozorenje da je prodavačima kruha i trgovcima dopušteno prodavati samo kruh od sastojaka utvrđenih uredbom Ministarstva unutrašnjih poslova od 31. listopada 1914. godine.¹² Činjenica da se ova vijest pojavljuje usprkos tome što je na djelu cenzura posredno ukazuje na problem države u svezi s urednom opskrbom namirnicama, pa će stavljanje pod nadzor svih zaliha žita i brašna do sljedeće žetve biti logična posljedica novonastalih okolnosti. Naime, istoga dana kad je u *Listu državnih zakona* Austro-Ugarske Monarhije objavljena uredba kojom se uređuje promet krušarica (25. II. 1915.), carsko kraljevski namjesnik javnim proglasom oglašava da je Franjo Josip II., nastojeći osujetiti namjere neprijatelja da glađu slomi narod i državu, potpisao uredbu kojom će se osigurati “opskrba žitom i brašnom do naredne žetve”. Pod nadzor vlasti stavljene su sve zalihe pšenice, raži, ječma, zobi i kukuruza, kao i meljiva druge vrste (osim mekinja). Pod prijetnjom sankcija ove se namirnice, bez dopuštenja države, nisu mogle trošiti, stavljeni na tržište,

⁸ U točki 3. Oglas navodi da su zaposlenici za opće dobro – “stanovnici Pule koji su zaposleni u poduzećima za proizvodnju i distribuciju plina i električne energije, vatrogasci, osoblje u bolnicama, ljekarnici, osoblje pogrebnih poduzeća, tvornice leda, mlinova na paru, kupališta (...)”, zaposlenici u poduzećima za prijevoz, svećenici, liječnici, babice, inženjeri i strojari, zatim trgovci, gostioničari, mesari, pekari sa svojim pomoćnicima te obrtnici – “(...) kovači, limari, mehaničari, zidari, stolari, kolari, bačvari, krojači, sedlari, remenari, postolari, mlinari, radnici u tiskarama, brijači, bolničari i trhonoše itd (...)” bili dužni u roku od tri dana preuzeti nove osobne iskaznice. U Puli su morali ostati i svi zaposlenici mornaričkih zavoda.

⁹ Proglas je dva dana poslije objavio list *Naša sloga*, br. 31, 13. VIII. 1914., 3.

¹⁰ Uredba je objavljena temeljem članka 6. Carske uredbe o zaštiti civilnih osoba koje su u skladu s planovima vojnih vlasti morale napustiti mjesto stalnog prebivanja. Carska uredba objavljena je u *Listu državnih zakona* br. 213 od 11. VIII. 1914.

¹¹ Odrasle osobe imale su pravo na jednu, a djeca 0,60 kruna dnevne državne potpore, pod uvjetom da su prvog odnosno posljednjeg dana ostvarivale pravo na dva obroka. Uredbu Ministarstva unutrašnjih poslova objavila je i *Naša sloga*, br. 35, 10. IX. 1914., 3. Posebnim člankom utvrđeno je da se o ispravnosti namirnica u prometu, kao i onih koje su se nalazile u pričuvi (države ili privatnih osoba), skrbe općinski liječnici, a na njihov poticaj nadzor ispravnosti mogle su obavljati i općinske vlasti.

¹² Uredba Ministarstva unutrašnjih poslova utvrđivala je da se u krušno brašno za pečenje kruha može dodavati samo brašno od krumpira ili krumpirovo tijesto. (“Zabranjeno je miješati krumpirov škrob u kruh”, *Naša sloga*, br. 2, 14. I. 1915., 3.).

upotrijebiti za krmu ili otuđivati. Obveza vlasnika – države, vojske ili privatne osobe – bila je stalno obnavljanje zaliha. Kako je spomenuti zakon sadržavao i iznimke, proglas je citirao članak 3. Uredbe kojim je utvrdio tko i kad smije bez dopuštenja koristiti svoje pričuve¹³

Neposredno prije ulaska Italije u rat na strani sila Antante stanovništvo Pomorske utvrde Pule obaviješteno je o prvim restrikcijama. Carsko kraljevsko poglavarstvo općine Pula putem javnog proglasa i tiska (sada i na hrvatskome jeziku) obavještava građanstvo o zabrani pečenja slatkoga kruha.¹⁴ Od 6. IV. 1915. prvi se put prodaje krušno brašno po 76, finije brašno za kruh po 66, a kukuruzno brašno po cijeni od 60 hellera, odnosno uvode mjere ograničenja.¹⁵ Na prve probleme u svezi s opskrbom stanovništva u godini 1915. ukazuje i ustrojavanje Zavoda za ratnu prehranu u Beču. Iz Austrijskog su primorja u Odbor za ratnu prehranu imenovani zastupnici u Carevinskom vijeću: dr. Matko Laginja iz Pule, dr. Vjekoslav Faidutti iz Gorice, nadzornik za robne rezerve austrijskog Lloyda dr. Fridrih Tauger i veletrgovac Vida Rastelli iz Trsta. Već 29. III. 1915. uredba Ministarstva unutarnjih poslova propisuje da do nove zapovijedi svaka osoba dnevno ima pravo na 20 dag brašna, a radnici na teškim poslovima i poljodjelci na 30 dag. U svrhu nadzora nad provedbom ove uredbe izdane su posebne iskaznice za kruh i brašno te ostale racionirane namirnice¹⁶. Tri dana poslije Lučki admiralitet u svojoj dnevnoj zapovijedi

¹³ Namirnice iz osobne pričuve mogle su se bez posebnog dopuštenja koristiti za prehranu kućanstva ili radnika i namještenika kojima je kao plaća pripadala besplatna hrana ili krušno brašno i meljivo, s tim da dnevna potrošnja po osobi nije smjela biti veća od 24 dag brašna ili 30 dag žita, odnosno mjesečno 7,2 kg meljiva ili 9 kg žita. Oslobođeni obveze traženja dopuštenja bili su i pekari i slastičari, obrtnici koji su za plaću davali meljivo trećim osobama, trgovci s obvezom da potrošenu količinu namire u toj administrativno-upravnoj cjelini – kotaru, vlasnici poljoprivrednih trgovina – ako se radilo o prodaji za sjetvu (uz potvrdu kupca iz koje se moglo iščitati ime i prezime, vrsta kupljene žitarice, količina i nadnevak prodaje). Vlasnici konja mogli su trošiti zob za krmu životinja, i to 3 kg po konju. Proglas od 25. veljače o osiguranju opskrbe žitom i brašnom objavile su sve tiskovine, pa i *Naša sloga*, br. 8, 25. II. 1915., 2.

¹⁴ Uredbom od 30. I. 1915. pučanstvo je obaviješteno o zabrani pečenja i prodaje slatkog kruha. Bio je to odgovor Poglavarstva na postupak slastičara koji su 28. ožujka 1915. povisili cijenu slatke pogače na 5 kruna po kilogramu, a slastica na 16 hellera po komadu (*Naša sloga*, br. 13, 1. IV. 1915., 3.)

¹⁵ “Prodaja obćinskog brašna”, *Naša sloga*, br. 14, 8. IV. 1915., 3. Svaka je osoba mogla mjesečno podići odnosno kupiti 6 kilograma brašna.

¹⁶ Carsko kraljevski utvrdni povjerenik Schönfeldt 21. rujna 1915. objavljuje proglas (koji *Hrvatski list* donosi šest dana poslije) o načinu i uvjetima kupnje mesa – od 1. listopada 1915. kupnja goveđeg, junećeg, svinjskog i ovčjeg mesa bila je moguća samo uz pokazivanje zelene iskaznice koja se mogla podići u općinskom uredu. Svaka je osoba mogla dnevno (osim petkom i nedjeljom) kupiti 25 dag mesa s kostima ili 30 dag iznutrica. Mesari su bili dužni voditi evidenciju o osobama koje su kupile meso (i prodanim količinama) te podatke dati na uvid redarstvu, financijskoj službi, tržišnom inspektoratu ili povjerenstvu za nabavu i raspodjelu namirnica. Imali su obvezu evidentirati promet, kupone i brojeve iskaznica. Osobe koje su se hranile u krčmama i gostionicama morale su svoje iskaznice predati vlasnicima istih. U svezi s putnicima namjernicima vlasnici ugostiteljskih objekata bili su dužni raditi dnevne procjene potrebne količine mesa. Osoba koja bi se oglašila o zapovijed mogla je biti kažnjena s 200 kruna globe ili 14 dana zatvora. Zbog pronevjere su u listopadu 1918. bile zatvorene mesnice vlasnika Giatta, Maraca, Mikolića i Vatta (“Nered u mesarnama i apro. komisija”, *Hrvatski list*, br. 1179, 21. X. 1918., 2.).

ograničava slobodu kretanja – ulaz i izlaz iz grada, a strancima zabranjuje svako zaustavljanje i zadržavanje na policijskoj granici.¹⁷ Ovo je vrijedilo i za sve općine južno od crte Rovinj – Kanfanar – Barban – kanal Raša. Dana 26. V. 1915. javnim proglasom, objavljenim u svim tiskovinama, oglašava se osnivanje Prijekog suda za područje Pomorske utvrde Pula te navode djela za koja je isti nadležan te ona za koja može biti izrečena smrtna kazna.

O okolnostima iseljavanja i odlaska istarskih “evakuiraca”

Ratni kabinet Austro-Ugarske Monarhije već tijekom priprema za rat procjenjuje da je napad na Pomorsku utvrdu Pula moguć i s kopna. Takav bi napad otvorio mogućnost presijecanja cestovnih i željezničkih prometnica između južne Istre i ostalih dijelova Monarhije, pa se u obrambene svrhe planira iseljavanje stanovništva. To potvrđuje i proglas Kotarskog kapetanata od 11. VIII. 1914. prema kojemu dužnosnici Pomorske utvrde Pula, u suglasnosti s Ministarstvom unutarnjih poslova, pripremaju planove za evakuaciju i smještaj izbjeglica s teritorija južne Istre. Svi su vlakovi s ratnim bjeguncima s područja Vojnoga zapovjedništva Graz (kojemu je pripadala i Istra) trebali prometovati preko Leibnitza, a logor Wagna nedaleko od tog grada trebao je biti prihvatna stanica i sigurnosna točka gdje su se sumnjivi ratni bjegunci, neprijatelji Austrije, trebali “odvojiti” i uputiti u logore za internaciju, a ostali, u skladu s planovima, na nova odredišta

Prema procjenama savjetnika Carsko kraljevskog namjesništva u Trstu baruna Schönfelda od 10. IV. 1915., iz Pule je od nešto više od 30 000 stanovnika

¹⁷ Policijsko-sigurnosna granica i granica financijskog nadzora koja je predstavljala prvu, odnosno posljednju crtu obrane Pomorske utvrde Pula bila je granica užega teritorija grada sa stražarnicama na ulaznim prometnicama, koje su bile kontrolni punktovi, tj. točke policijsko-sigurnosnog i financijskog nadzora. Obrambena crta protezala se od poluotoka Sv. Petar do rta Accuzzo na Vallelungi, nastavljala današnjom Ulicom Vallelunga do mosta nad željezničkom prugom na kraju uvale Sv. Petar – do *prve stražarnice* na početku žičane ograde, ulaza u grad iz pravca Vodnjana; žičana ograda nastavljala se u blagome luku do topničke bitnice i skladišta dinamita *Giorgetta*, a otuda u širokome krugu do *druge stražarnice* na Šijanskoj cesti, potom produžavala do *treće stražarnice* (Stanza Morinoni) na staroj Valturskoj cesti koja je vodila prema Monte Serpu i Šijanskoj šumi i prema *četvrtoj stražarnici* na uglu Santorijeve i Ulice Bože Gumbca te dalje do *pete stražarnice* na Medulinskoj cesti (preko puta današnjeg samostana i crkve Sv. Ivana); crta obrane nastavljala se do uporišne točke na Monte Magnu i u luku produžavala prema jugozapadu do *šeste stražarnice* u Ulici Marsovog polja, potom do uporišne točke *Corniale* te utvrde i vodospremišta *Casoni Vecchi* i dalje do Ulice Veruda i *sedme stražarnice* nasuprot vili Idola; od *sedme stražarnice* crta obrane nastavljala se kopnenim putem do mornaričkog kompleksa s klaonicom na *Valsalinama*, produžavala obalom do *Valkana*, mornaričkog kupališta i groblja i završavala na prevlaci nekadašnjeg otoka Sv. Petar. Zemljovid južne Istre s ucrtanim crtama obrane i uporišnim točkama, Graditeljsko nasljeđe, Upravni odjel za komunalne poslove i imovinu; Davor MANDIĆ, “Nalazi austrougarskoga obrambenoga sustava pomorske utvrde Pula”, *Histria Antiqua*, časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju, svezak 18/2., Pula 2009., 443.-444.; Attilio KRIZMANIĆ, “Fortifikacijska arhitektura Pule u okviru obrambenog sustava XIX. st. do 1918.”, *Prilozi za povijesnu sintezu – znanstveni skup*, Pula 2004., 119.

trebalo iseliti 26 564 osoba, a s prostora južno od Barbarige – Vodnjana – Valture (uključujući i sama mjesta) još 27 000. Prema naredbi od 11. VIII. 1914. od iseljavanja su izuzete samo one osobe koje su mogle dokazati da imaju potrebne namirnice za najmanje tri sljedeća mjeseca, odnosno posjed koji omogućava vlastitu proizvodnju dostatnu za prehranjivanje svih članova obitelji. Grad Pula ugovorio je dopremu 30 vagona brašna iz Mađarske, pa je prema pravilima racionirane podjele osigurao urednu opskrbu do kraja svibnja 1915. Za odlazak planiranog broja stanovnika vojne su vlasti s Direkcijom državnih željeznica dogovorile da iz Pule dnevno krene osam željezničkih kompozicija sa 700 do 800 ratnih bjegunaca.¹⁸ Početkom svibnja 1915., u trenutku kad Italija poduzima posljednje diplomatske korake za ulazak u rat na strani sila Antante, Zapovjedništvo Pomorske utvrde Pula javnim proglasom nalaže evakuaciju stanovništva iz naselja južno od crte Barbariga – Vodnjan – Valtura te s područja sjeverno od te crte (uključujući grad Rovinj i naselje Kanfanar). Istodobno objavljuje i zabranu približavanja prvoj obrambenoj crti s kopna. Vojne su vlasti u noći s 18. na 19. V. 1915. teklićima i crkvenim zvonom zapovjedile obiteljima, koje su prethodno popisane, da u roku od tri dana napuste svoje domove i dođu na otpremne željezničke postaje u Puli i Vodnjanu. U trenutku kad u skladu s točkom 6. Uredbe od 11. VIII. 1914. godine posebno povjerenstvo ide od kuće do kuće i provjerava izvršenje naloga o napuštanju ratne zone, tiskovine – pozivajući se na istu Uredbu – izvještavaju da svi stanovnici Kotarskog poglavarstva Pule južno od crte Barbariga – Vodnjan – Valtura, uključujući i teritorij oko utvrda, moraju napustiti Pulu. Odlaze i stanovnici drugih gradova sela i zaseoka pulske općine, odnosno grada Pule, Brijuna, Štinja, Peroja, Fažane, Vodnjana, Galižane, Muntića, Lobarika, Valture, Šišana, Ližnjana, Medulina, Pamera i Premanture. Zanimljivo je da je nalogodavac, zbog mogućeg sabotiranja uredbe, uz izdavanje posebne osobne iskaznice naložio ostalim građanskim osobama da “ostanu (li) na području imenovanom pod točkom 1. – u slučaju da ne nose crno-žutu ili drugu (vrpcu) – moraju (odmah) nositi na lijevom laktu bijelu vrpcu.”¹⁹ Proglas je upozoravao i da će hranu za sve građanske osobe koje temeljem procjene vlasti ostanu, kao i za vojne osobe, osigurati Zapovjedništvo ratne luke Pula. Više od 60 000 osoba napustilo je svoje domove i krenulo prema novim odredištima. S istarskih

¹⁸ Lucijan FERENČIĆ, *Porečko-pulska biskupija u vrijeme biskupa Pederzolija (1913.-1941.)*, doktorska disertacija, Zagreb 1973., 5.

¹⁹ Oglas je objavila i *Nasha sloga*, br. 17, 29. IV. 1915., u rubrici *Razne vijesti s naslovom “Za ispražnjenje Pule”*, uz objašnjenje da je Carsko kraljevsko kotarsko poglavarstvo obavijestilo stanovništvo općine Pula o datumu odlaska. Mate Balota navodi da su, prema pismu koje mu je još godine 1939. poslao školski nadzornik Fran Barbalić, pripreme za odlazak bile dovršene već u jesen 1914. Prijevod oglasa, koji je potpisao utvrdni povjerenik i kotarski kapetan, preveo je s njemačkoga na hrvatski jezik upravo Fran Barbalić. Proglas je otisnut u Krmpotičevoj tiskari. Balota zaključuje: “Sve je dakle bilo davno prije štampano i čekalo se da dođe potreba, da taj oglas bude afiširan i da se evakuacija izvrši što brže.” (Mate BALOTA, *Puna je Pula*, Pula 2005., 127.). O odlasku ratnih bjegunaca vidi više M. BALOTA, *Puna je Pula*, 129.-132. Podatak da su pripreme provedene u najvećoj tajnosti potvrđuje i Joso Defrančeski (Josu DEFRANČESKI, *C. i Kr. ratni logori 1914.-1918.*, Štamparija Anton Rott, Osijek 1937., 65.)

željezničkih postaja, u teretnim vagonima, bjegunci su krenuli preko Divače – Ljubljane – Ptuja – Maribora prema izbjegličkom logoru Wagna kraj Leibniza. Svi su oni u Wagni, temeljem pripremljenih popisa, predavani posebnom izvidnom povjerenstvu i već pri dolasku razvrstavani. Tako su Talijani i “politički sumnjivi” upućivani u barake na desnoj,²⁰ a Slaveni – Hrvati i Slovenci – u barake na lijevoj strani. Izvidno je povjerenstvo ratne bjegunce potom razvrstavalo po narodnosti, zavičajnoj i obiteljskoj pripadnosti i vjeroispovijesti te ih upućivalo na nova odredišta. Za mnoge koji nisu imali sredstava da plate najamninu austrijske su vlasti izgradile posebne logore (*Baracken lager*) u Gmündu, Brucku na Litavi, Wagni (Leibnitzu), Landegg-Pottendorfu, u blizini Wienerneustadta (Bečkog Novog Mjesta), Steinklammu kod Rabensteina, Vosbergu, Sv. Andreju, Mittendorfu, Mistelbachu i u Braunau u Austriji, u Homu u Češkoj te u Nikolburgu (danas Mikulovo), Porlici i Gaji u Moravskoj.

Nova odredišta istarskih “evakuiraca”

Prvi “ratni bjegunci” iz pulskoga kotara upućeni su posebnim vlakovima iz Graza na istok, u Ugarsku. U drugoj je polovici srpnja godine 1915. stanovništvo putem tiska (na hrvatskom i talijanskom jeziku) obaviješteno o mjestima u kojima su smješteni ratni bjegunci (u pojedinim mjestima bilo ih je i do 185, primjerice u Felsőiregu), a doznajemo i imena “glava” pojedinih obitelji. Nova odredišta istarskih bjegunaca postaju županije Vás, Sopron, Veszprém, Fejér, Tolna i Baranya.²¹ Središte je naseljavanja bjegunaca iz tadašnjih pulskih predgrađa – Kaštanjera, Valmada, Šijane, Sv. Martina (Kroacije) bio kotar Dombovar, odnosno sela Bathó Baratska, Ercsi, Érd, Loskút, Nagy Várad i Tárnok²², a u Körmendu je osim većeg broja bjegunaca bilo naseljeno i 28 djece iz Pule, o kojima su skrebile tri časne sestre.²³ Iz izvještaja pulskoga prepošta monsignora

²⁰ *Hrvatski list*, br. 16, ponedjeljak 19. VII. 1915., 2. Uredništvo objavljuje osnovne natuknice javnoga oglasa c. kr. zapovjednika Pomorske utvrde Pula ističući da prema dopisu Carko kraljevsko namjesništva u Grazu od 22. lipnja i izvještaja Kotarskog poglavarstva iz Leibniza nije moguće odgovoriti na upite o novoj adresi ratnih bjegunaca zato što se pri njihovu dolasku i razvrstavanju ne rade posebni popisi. Logor Wagna nedaleko od Leibniza, u koji su najprije stigli istarski ratni bjegunci, prethodno je primio poljske bjegunce (26. studenoga 1914.). Do kraja prosinca bilo je izgrađeno 120 baraka u koje je bilo smješteno 14 449 poljskih izbjeglica (L. FERENČIĆ, *Porečko-pulska biskupija*, 32.).

²¹ *Hrvatski list*, br. 19, 22. VII. 1915., 2.

²² Izvještaj Josipa Wiesingera i Josipa Stihovića, članova Ratnog potpornog odbora iz Pule, od 24. kolovoza 1915. navodi detalje posjeta bjeguncima u naseljima Adons Sustavzaboles, Baraetska, Bathó Érd, Bihacs - St. Janos, Ercsi, Giönk, Györ, Kömes, Körmend, Kotor, Martonavásár, Pápas, Péglo, Pusztaszabolcs, Sóskút, Szaporcza, Szeged, Szolnok i Tamok. Prema istom izvještaju iz Pule su otputovali 5. kolovoza 1915., posjetili najprije Wagnu, zatim grad Seckau nedaleko od Leibniza, gdje je bilo smješteno 73 djece na skrbi 6 časnih sestara Kongregacije Presvijetlog Srca Isusova iz Pule. Dana 7. VIII. 1915. razgovarali su s članovima Potpornog povjerenstva za bjegunce s juga u Beču, u Središtu za opskrbu bjegunaca, a zatim i s odgovornim osobama u Ministarstvu za bogoslužje i nastavu. Bečke su vlasti dopustile posjet izaslanstva pulskih bjegunaca naseljenih u Göllesdorfu (“Položaj naših evakuiraca”, *Hrvatski list*, br. 44, 20. VIII 1915., 2.).

²³ *Isto*.

Wiesingera razvidno je da su ta nova boravišta “evakuiraca” bila velika sela i općinska središta (sa župnikom, učiteljem i općinskim liječnikom), smještena uz željezničku prugu ili uz Dunav. Nezdrava klima, slaba prehrana, nepoznavanje jezika (nemogućnost sporazumijevanja), uskrata ratne potpore, neprimjeran odnos domicilnog stanovništva²⁴ te činjenica da su mnoga djeca za svoje uzdržavanje morala teško raditi potiču donošenje odluke o njihovu preseljenju (između 12. i 20. VIII. 1915.) u sela i veća naselja u Štajerskoj, Donjoj Austriji, Moravskoj, Češkoj, kao i u logore na teritoriju Austrije – Wagna (Leibnitz), Pottendorf – Landegg.²⁵ Težak život bjegunaca u Ugarskoj potvrđuje i porečko-pulski biskup Trifun Pederzoli tražeći od Odbora za pomoć “evakuircima” s juga, u Beču 25. VII. 1915., sredstva za poboljšavanje uvjeta, ističući pritom da oni žive u najvećoj bijedi i gladi, bez duhovne utjehe, u stajama, i da se za nevremena ne mogu zaštititi od vjetra i kiše.²⁶

Hrvatski će list 16. VIII. 1915. obavijestiti rodbinu “bjegunaca” u zavičaju da je njihovo preseljenje iz Ugarske u Austriju u tijeku, preporučujući “neka za sada ne pišu”²⁷ dok se “bjegunci” sami ne jave. Istodobno je gotovo deset tisuća ratnih bjegunaca talijanske nacionalnosti premješteno je u Wagnu (Štajerska). Ostanak nije dopušten ni onima koji su se zaposlili, a bjegunci hrvatske narodnosti (gotovo osam tisuća Istrana) premješteni su u Gmünd.²⁸

Prva grupa stanovnika Rovinja otputovala je u Ugarsku 25. V., a druga 2. VI. 1915. godine. Svi su prognanici iskrcani u mjestu Dardi, a potom razmješteni u okolna mjesta.²⁹ Ratni bjegunci, najprije oni iz južne Istre – Pule, Rovinja, Kanfanara i Bala, raseljeni su po logorima i selima u Austriji. Najveći su logori bili Wagna nedaleko od Leibnitza i Pottendorf-Landeggu (za bjegunce talijanske narodnosti), Gmünd i Steinklamm za bjegunce hrvatske te Bruck na Litavi za bjegunce slovenske narodnosti. Među manjim su izbjegličkim sre-

²⁴ Kao potvrdu teških životnih uvjeta istarskih bjegunaca u Ugarskoj Lucijan Ferenčić navodi pisma dr. Zuccona Vjekoslavu Spinčiću, župnika iz Bala Giovanniju Degobbisu i mons. Faiduttiju, zapise Jose Defrančeskija, pismo biskupa Nikole Szechenya iz Nagy Várada porečko-pulskom biskupu... (L. FERENČIĆ, *Porečko-pulska biskupija*, 17.-22.).

²⁵ *Hrvatski list*, br. 41, 17. VIII. 1915., 2. Uredništvo je članak naslovljeno “Položaj naših evakuiraca”. Izvještaj slijedi nakon rečenice: “Monsignor Wiesinger poslao je po prilici slijedeći izvještaj sa svog putovanja u mjesta gdje su evakuiraci.” Joso Defrančeski zapisuje da su ratni bjegunci drugog velikog transporta, njih 15 tisuća, po dolasku u Ugarsku primljeni od domicilnog stanovništva s mržnjom i prezirom te da su često nazivani “ciganima i Srbima”. J. DEFRANČESKI, *C. i Kr. ratni logori*, 57.

²⁶ L. FERENČIĆ, *Porečko-pulska biskupija*, 61.; Stipan TROGRLIĆ, “Katolička crkva u Istri i Prvi svjetski rat (1914.-1918.)”, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), Zagreb, 3/2009., 773.

²⁷ “Važno za naše evakuirce”, *Hrvatski list*, br. 40, 16. VIII. 1915., 2. List obavještava da će svi istarski ratni bjegunci biti preseljeni u Štajersku, Gornju Austriju, Moravsku i Češku te da će se preseljenje okončati 20. kolovoza 1915. Vijest će prvi put objaviti *Hrvatski list* u broju 39, 14.-15. VIII. 1915., 2., u samo četiri retka, pozivajući se na vijest objavljenu u listu na talijanskome jeziku *L'Eco del Litorale*. Vijest naslovljena “Furlanski i istarski evakuiraci...” obavještava da će se bjegunci preseliti u razne krajeve Austrije.

²⁸ “Kada će seliti evakuirci iz Ugarske u Austriju?”, *Hrvatski list*, br. 53, 31. VIII. 1915., 3.

²⁹ U drugoj grupi su bili i redovnici iz franjevačkoga samostana u Rovinju, ali su oni smješteni u Grazu. L. FERENČIĆ, *Porečko-pulska biskupija*, 7.

dištima u Donjoj Austriji bila sljedeća naselja: Abstall, Alenmark, Braunau, Breitenwald, Brunnhof,³⁰ Edelsbach, Eggersdorf, Feldkirchen, Glaubendorf, Göllersdorf, Guterndorf, Goggendorf, Gross-Meilersdorf, Hangendorf, Ober Hollabrunn, Hetzmansdorf, Kadolz – Mairdorf, Kammerdorf, Limberg, Maissau, Mitterndorf, Mistelbach, Pischelsdorf, Paischen – Waschbach, Pulkau, Radlbrunn, Ravelsbach, Rettendorf, Retz, Steyr, Zellerndorf i Ziersdorf.

Logor u Wagni kod Leibnitza (Lipnica), udaljen tek dva kilometra od željezničke postaje, činilo je 120 baraka u koje se moglo smjestiti od 160 do 400 osoba. Nakon austrijskih pobjeda u proljeće 1915. napustili su ga poljski izbjeglice, a u ljeto 1915. iz Mađarske počinju stizati transporti talijanskih ratnih bjegunaca iz Vodnjana, Rovinja, Bala, Šišana, Medulina i Fažane – ukupno 21 286 osoba.³¹ Razmješteni su u skladu s obiteljskom pripadnosti, prijašnjem prebivalištu, obrazovanju i spolu. Zastupnik Josip Stihović i pulski prepošt monsignor Wiesinger nakon posjeta logoru 6. VIII. 1915. zaključit će da istarski bjegunci “nemaju uzroka, da se pritužuju”.³² No, o onima koji su bili smješteni u ovom logoru, kao i o ratnim bjeguncima u logoru Pottendorf – Landegg, zapravo nalazimo tek nekoliko vijesti. Prva objavljena ističe da je tamo, zbog životnih prilika i postupaka uprave, 4. X. 1917. došlo do otvorene pobune i sukoba s organima reda te da su isti, izazvani kamenjem koje su bacali ratni bjegunci, uporabili oružje i pogodili jedanaestogodišnjeg dječaka. U *Hrvatskoj me listu* objavljena je potom vijest, prenesena iz slovenskoga lista *Domovina*, o pretresu u barakama s namjerom pronalaska krijumčarenih namirnica. Obje vijesti posredno upozoravaju da ni u logorima u kojima su bili smješteni talijanski bjegunci životni uvjeti nisu bili dobri te da su iskaze nezadovoljstva i buntovništvo uprave logora gušile silom, a red i mir održavale represijom³³.

Logor Pottendorf – Landegg nalazio se u blizini Wiener Neustadta. U početku ga čine samo dvije velike zgrade bivše tvornice šećera, a potom se po dolasku ratnih bjegunaca s područja Istre, Furlanije i Trentina, izgradnjom

³⁰ *Hrvatski list*, br. 734, 10. VIII. 1917., 3., objavljuje pismo upućeno iz Brunhoffa (Puljana, Medulina i Premanturaca) o tamošnjim teškim uvjetima. Navode se podaci o krađi masti i šećera (od strane njemačkih kuhara koji su radili u poljskoj kuhinji), kažnjavanju djece koja s poda podignu neko voće, prijetnjama stražara zbog skupljanja klasja zaostalog nakon žetve, zabrani skupljanja drva za ogrjev. Ističe se da ih samo tridesetak radi na održavanju pruge, i to za dnevnu naknadu od samo 2,30 krune, te da se uz najveću štednju i odricanje s tim ne da živjeti. Naglašavaju da se za svaku sitnicu plaća globa u iznosu od 2 krune, da se nemaju kome potužiti i na koncu pitaju: “Kad li će nam svanuti dani povratka?”

³¹ L. FERENČIĆ, *Porečko-pulska biskupija*, 35. Opširnije podatke o logoru nalazimo u *Almanaco del popolo strenna di Wagna*, Graz 1916., Graz 1917. i Graz 1918. te tekstu “Flüchtlings Lager Wagna bei Leibnitz und Flavia Solva”, Graz 1915.

³² “Izvjestaj delegata koje je Ratni pripomoćni odbor u Puli odaslao u Beč i Ugarsku zbog evakuiraca”, *Hrvatski list*, br. 59, 7. IX. 1915., 2. U logoru je zbog zaraznih bolesti uslijed nehigijenskih uvjeta bila velika smrtnost među staračkom i dječjom populacijom. Starije su osobe umirale i od sušice. Ferencić navodi da je samo od 13. IX. 1915. do 26. IV. 1916. među rovinjskim “evakuircima” umrla 181 osoba, od 5. do 17. studenoga 1915. – 81 osoba iz Pule, 16 iz Galižane, 4 iz Šišana i 1 iz Barbana. O logoru vidi više L. FERENČIĆ, *Porečko-pulska biskupija*, 34.-40.

³³ *Hrvatski list*, br. 807, 7. X. 1917., 2.; br. 1144., ponedjeljak 16. IX. 1918., 2.

novih baraka, širi. Smještaj su u ovome logoru našli bjegunci talijanske narodnosti, ali i dio ratnih bjegunaca iz Rovinja. Dr. Ivan Zuccon, koji ih je obišao u prosincu 1915., izvijestit će da tamo nema Hrvata, da su tu smješteni mahom istarski Talijani i da je stanje “dosta dobro” te da logorom upravlja čovjek iz Tržiča uz pomoć kanonika Giovannija Muggie i njegova brata Mattea (podrijetlom iz Rovinja). Nalazimo i podatke da je vođenje dječjih vrtića bilo povjerenom časnim sestrama, a školska se nastava odvijala na talijanskome jeziku. Evakuirci iz logora Pottendorf – Landegg vratili su se svojim kućama 24. X. 1917. godine.³⁴

Logor u Gmündu, smješten u neposrednoj blizini češke granice, bio je najveći austro-ugarski “Barackenlager” i najbolnija je uspomena istarskih ratnih bjegunaca. Podignut u neposrednoj blizini istoimenoga grada, na iskrčenoj dijelu šume, ustrojen je 1914. godine. Logor je bio grad baraka ograđen bodljikavom žicom, sa širokim ulicama, poljskim kuhinjama, spremištima za hranu, vlastitom električnom centralom, vodovodom, crkvom, školom i bolnicom. Asfaltirane su čak tri glavne ceste, otvorena je pošta, telefon i telegraf, izgrađene su posebne barake za službujuće u upravi, vatrogasce, redarstvenike i pripadnike manje vojne postrojbe te kino-predstave i koncerte. Prvi istarski bjegunci počeli su organiziranim transportima iz Mađarske stizati nakon 12. VIII. 1915. godine.³⁵ Sredinom rujna barake u Gmündu postaju “dom” za 53 000 ratnih bjegunaca, a krajem listopada 1915. u logoru nalazimo 13 000 ratnih bjegunaca iz Istre i 3 000 Slovenaca.³⁶ Iz Gmünda tijekom listopada 1915. svakodnevno odlaze Ukrajinci, a stižu novi transporti istarskih “evakuiraca”. Iako je za upis u školu bilo prijavljeno tisuću dječaka i djevojčica, potom razvrstanih u šest razreda, ovdje nalazimo tek dva učitelja, Matu Zuccona i Antuna Rajića. No, u tom trenutku životne su prilike još uvijek podnošljive, spremišta su puna, namirnice jeftine, a cijena dnevne prehrane u logorskoj kuhinji iznosi 2,5 krune po osobi. Kako ističe autor jednog napisa, slovenske su bjegunce posjetili gorički pokrajinski poglavar dr. Faidutti i gorički zastupnik, dekan iz Tolmina, Ivan Rojec, a naglašena je i činjenica da ovdje stalno borave tri slovenska svećenika, no nije zaboravljeno upozoriti “neka se tkogod od naših za nas pobrine”.³⁷ Opširan prilog o logoru (udaljenom tek petnaestak minuta od željezničke postaje), koji je u listopadu 1915. objavio profesor bogoslovije

³⁴ L. FERENČIĆ, *Porečko-pulska biskupija*, 40.-42.

³⁵ “Važno za naše evakuirce”, *Hrvatski list*, br. 40, 16. VIII. 1915., 2. Defrančeski navodi da se s izgradnjom logora krenulo bez plana i da je do ulaska Italije u rat u logoru bilo smješteno 26 tisuća Ukrajinaca i 10 tisuća Hrvata i Slovenaca, ne računajući istarske Hrvate; J. DEFRANČESKI, *C. i Kr. ratni logori*, 89.-91.

³⁶ *Hrvatski list*, br. 99, 21. X. 1915., 2. U opisu logora Josipa Ličana naslovljenom “Mjesto baraka u Gmündu – novo prebivalište naših bjegunaca” navodi se da se trenutačno u logoru nalazi više od 61 tisuće bjegunaca.

³⁷ “Kako je u Gmündenu”, *Hrvatski list*, br. 98, 10. X. 1915., 2. Zanimljivo je da iz priloga imamo saznanja o traženju Istrana da natpisi na barakama budu i na hrvatskome jeziku (napisani latiničnim pismom) te da je dnevna plaća učitelja iznosila 8 kruna. Učitelja ili učiteljicu predlagala je Uprava logora Namjesništvu kotara, a ovo Ministarstvu bogoštovlja i nastave u Beču – na prijedlog bjegunaca.

iz Gorice dr. Josip Ličan, donosi niz saznanja o njegovu izgledu i tamošnjim vjerskim, zdravstvenim i prosvjetnim prilikama.³⁸ Prema ovom, pomalo idealiziranom, opisu na površini od 54 000 m² izgrađeno je 126 baraka-spavaonica. Svaka je baraka bila “dom” za 200 do 250 osoba, imala je električnu rasvjetu, jednu do dvije peći, malu kuhinju, prozore ostakljene dvostrukim staklom, a svakih osam baraka i po jednu zajedničku kuhinju. Široka asfaltirana cesta dijelila je spavaonice od baraka namijenjenih za potrebe logistike i uprave. Za “činovnike i inteligenciju” bio je uređen poseban restoran s dobrom i jeftinom poslugom. Bolnica je mogla primiti 1 500 bolesnika i bila je smještena u 12 baraka.³⁹ U samome centru logora nalazila se crkva, u njezinoj neposrednoj blizini škola⁴⁰ i kazalište. Logor Gmünd imao je i svoje groblje. Svoj idilični opis svećenik Ličana, iako podaci o bodljikavoj žici, postojanju vojne postrojbe ili o redarstvenicima upućuju na druge zaključke, završava konstatacijom da logor izgleda kao velegrad, da su sve “ulice pune bjegunaca, osobito glavna ulica (...) krasne su narodne nošnje”. No samo četiri mjeseca poslije, u božićnoj noći 1915., predstojnik Carskog kraljevskog kotarskog suda u Puli i predsjednik Pripomoćnog odbora za ratne bjegunce savjetnik Perušić, posjetivši Gmünd, prepoznat će teško stanje u kojemu su se nalazili istarski ratni bjegunci i upozoriti upravu na potrebu nabave tople odjeće i obuće, podijelivši istodobno “božićnicu” – 10 000 kruna kao pomoć grada Pule bjeguncima s područja pulske općine.⁴¹ O teškim životnim prilikama u logoru, posebice nečovječnim postupcima uprave logora, usprkos cenzuri, uredništvo *Hrvatskoga lista* prvi put objavljuje članak u prosincu 1917. godine. Upozorava na zakidanje u prehrani, veliku smrtnost, posebice najmlađih, neishranjenost i bolesti, potkupljivost vodstva logora i baraka, naglašavajući da se i najmanji prigovor upućen od strane bjegunaca smatrao buntovničkim činom. Početkom prosinca 1917. uredništvo *Hrvatskoga lista* izravno optužuje upravu logora za smrt 5 000 ratnih bjegunaca, ponajprije djece, traži osvetu i kažnjavanje krivaca.⁴²

³⁸ “Mjesto baraka u Gmündu – novo prebivalište naših bjegunaca”, *Hrvatski list*, br. 98, 20. X. 1915., 2. i br. 99, 21. X. 1915., 2. *Hrvatski list* prenio je u cijelosti opširan prikaz o logoru dr. Josipa Ličana objavljenom u *Narodnom obrambenom vjesniku*. Dr. Josip Ličan upućen je u logor kao dušobrižnik za slovenske bjegunce. Podatak da je svaka baraka bila dom za 300 osoba nalazimo i kod J. DEFRANČESKI, *C. i Kr. ratni logori*, 89.-91.

³⁹ Šest baraka namijenjenih liječničkoj skrbi za bjegunce obuhvaćalo je odjel za unutrašnje bolesti, kirurgiju i dječji odjel, a četiri odjel za zarazne bolesti. Na čelu bolnice nalazio se kotarski liječnik iz Gmünda dr. Reder, a pomagali su mu “21 medicinar i medicinarica i oko 40 bolničarki”. Djelovalo je osam ambulanti, a u okviru bolnice nalazila se i ljekarna.

⁴⁰ *Isto*. U školi su se održavali gospodarski, obrtnički i trgovački tečajevi, a pod vodstvom stručnjaka radile su i tri radionice za postolare, krojače, stolare i ključare.

⁴¹ “Iz Gmünda”, *Hrvatski list*, br. 178, 9. I. 1916., 2. Joso Defrančeski navodi da je hrana bila jednolična (kuhala se isključivo maneštra od stočne repe, kupusa i krumpira), higijenske prilike loše, da nemoralni zaposlenici logora kradu hranu namijenjenu logorašima; J. DEFRANČESKI, *C. i Kr. ratni logori*, 90., 118.

⁴² “Odmazda za Gmünd”, *Hrvatski list*, br. 870, 9. XII. 1917., 2. U spavaonicama je, u vremenu kada je bilo više ratnih bjegunaca no što su dopuštali smještajni kapaciteti (u logoru je bilo od 40 do 50 tisuća ratnih bjegunaca iz svih dijelova Monarhije), bilo i do 400 osoba. Kanalizacija je uvedena tek 1916. g. Logorom su se širile zarazne bolesti, a znalo se dogoditi da se u jednome

U logor Steinklamm kod Robensteina (u Donjoj Austriji) također su smješteni ratni bjegunci iz južne Istre, među njima i stanovit broj onih koji su premješteni iz Gmünda. Krajem godine 1915. tu se nalazilo i 4 000 Slovenaca. O teškom životu bjegunaca svjedoči podatak da je samo u razdoblju od 3. do 7. XI. 1915. umrlo 355 djece. Krajem kolovoza 1916. istarske je bjegunce u logoru posjetio i narodni zastupnik, član Središnjega odbora za pripomoć bjeguncima s juga i obnovu Primorja dr. Matko Laginja. Osobno se uvjerio da su tamošnje životne prilike iznimno teške, pa će se posebno zauzeti za poboljšanje uvjeta.⁴³ U srpnju ponovno nalazimo vijesti s pritužbama o teškim prilikama, hladnoj zimi i slaboj prehrani.⁴⁴ Dušobrižnik za ratne bjegunce Ljubomir Nikolić iz Ziersdorfa, koji je organizirao i vodio tečajeve za opismenjivanje odraslih te zajedno s učiteljicom Marijom Vidmar vodio školu, traži pomoć odnosno udžbenike za djecu te javlja da su se pozivu odazvali Matko Laginja s dvanaest, a Biskupski ordinarijat iz Poreča s pet primjeraka molitvenika *Oče budi tvoja volja*. Izvijestio je i da je dr. Matko Laginja posjetio Steinklamm i Ziersdorf te da nastoji “naći način, kojim bi se mogao narod povratiti svojoj kući”.⁴⁵

Ni u naseljima u Donjoj Austriji životne prilike istarskih bjegunca nisu bile ništa bolje. Da bi ublažili neimaštinu i osigurali dodatne namirnice, ratni bjegunci obrađuju svaki komadić neobrađene zemlje.⁴⁶

Ratni su bjegunci talijanske narodnosti s područja Pule i okolice, osim u Wagni i Pottendorfu, bili smješteni i u logoru Mittendorf te Braunau (u Gornjoj Austriji). U logor Mistelbach smješteni su imućniji Talijani, neki među

danu u jednu raku pokopa i do stotinu mrtvih. O uvjetima i organizaciji života u logoru vidi više L. FERENČIĆ, *Porečko-pulska biskupija*, 43.-46.

⁴³ *Hrvatski list*, br. 483, 7. XI. 1916., 2.

⁴⁴ “Iz Guntersdorfa”, *Hrvatski list*, br. 736, 18. VII. 1917., 2.

⁴⁵ “Javna zahvala”, *Hrvatski list*, br. 431, 16. IX. 1916., 2. i br. 447, 7. X. 1916., 2.; L. FERENČIĆ, *Porečko-pulska biskupija*, 50. Ministarstvo unutrašnjih poslova svojom će uredbom ustrojiti i poseban učenički dom za izbjeglice-srednjoškolce talijanske narodnosti u Beču u veljači 1916. godine. Ministarstvo je osiguralo sredstva, a skrb o prehrani štíćenika preuzelo je Centralno povjerenstvo za opskrbu. Štíćenici doma mogli su, u skladu sa željom roditelja, polaziti srednju školu u kojoj je nastavni jezik bio talijanski, ali i odabrati neku od srednjih škola u Beču s njemačkim nastavnim jezikom. Za smještaj u dom mogli su se prijaviti i učenici talijanske narodnosti-ratni bjegunci (bez roditelja) bez obzira na mjesto boravka, pod uvjetom da je isto bilo određeno kao privremeno mjesto boravka, i to ako nisu primali državnu potporu. Nedostatak sredstava morale su potvrditi civilne vlasti ili redarstvo određene administrativno-upravne cjeline. U dom su mogli biti primljeni i učenici-ratni bjegunci koji su živjeli s roditeljima, pod uvjetom da se otac i majka obvežu da se neće preseliti u Beč (“C. kr. vlada za naše Talijane”, *Hrvatski list*, br. 331, 9. VI. 1916., 2.).

⁴⁶ O teškim prilikama i nesporazumima s vlasnicima svjedoči i pismo jednoga ratnog bjegunca objavljeno u rujnu 1916.: “(...) Donja Austrija imade mnogo voća, krušaka, jabuka i šljiva itd. (...) svaki dan pada ono na zemlju i gnije, a tužna su djeca željna svega i svačesa, ali im ga ne priuštaju čuvari (...) Drva se ne može ni najmanje dopremiti u taborište, a ugljena nijesmo vidjeli od mjeseca ožujka, tako da ne možemo dapače ni vode ugrijati kako bismo si oprali košulju. I tako nam prolaze dani gladi i nečistoće. Glede odijela nemamo se na koga obratiti, jer nas jedan šalje na drugoga (...) A prehrana? Ako je za pojedinca propisano 80 dekagrama slanine ili česa drugoga, dobit će tek 40 dekagrama. Ovdje se već dva mjeseca kuhaju luke (i krastavci) sa četiri zrna ječmika (...)”. *Hrvatski list*, br. 777, 28. VIII. 1917., 2.

njima i u logor u Beču, kao i imućniji bjegunci s juga.⁴⁷ Više obitelji s područja Pule i okolice nalazimo i u Steyru, uglavnom na radu u tvornici.⁴⁸

U Češku prvi ratni bjegunci dolaze s Proštine iz sela Šegotiči, Mali i Veliki Vareški, Pavičini, Peruški i Jovići. U mjesto Jevičko stižu već krajem svibnja 1915. Četiri mjeseca poslije u selo Hromče dolaze mještani Vodnjana. Početkom siječnja godine 1916. u Češku stižu i istarski ratni bjegunci koji su prije bili logoru u Gmündu. Naseljeni su u kotarevima Kutna Hora u naselju Bojanovice; Laun u istoimenome mjestu, Písek u mjestima Nové Zamky, Pačin, Pelhrin, Protivín; Sv. Hora u naseljima Příbram, Březova Hory te Nepomuk, Hořelice, Dušníky i Přiščenica.⁴⁹ Početkom 1916. u kotaru Písek bilo ih je 300, a u kotaru Příbram 289. Iz Brna je 10. VII. 1915. Carsko kraljevski komesarijatu u Rovinju javljeno da su bjegunci iz tog grada smješteni u 25 općina u Češkoj te da iz južnih graničnih područja u Češkoj ima ukupno 30 tisuća ratnih bjegunaca.⁵⁰ U Hořelicama (Dušníky) nedaleko od Praga bilo je krajem siječnja 1916. 350 ratnih bjegunaca, od čega 67 djece školskog uzrasta. Ovdje nalazimo i svećenika Vjekoslava Viškovića koji dolazi iz Příbrama (nakon što je poučavanje vjeronauka preuzeo redovnik redemptorist Sorko iz Bosne) jer mu je iz naselja Hořelice bilo lakše obilaziti 200 istarskih ratnih bjegunaca u Launu⁵¹. Svećenik Vjekoslav Višković objavit će u *Hrvatskome listu* u siječnju 1916. da u naselju Hořelice ima 300, a u Launu 200 bjegunaca te da su oni u naselju Příbram “opskrbljeni u svakom pogledu”. Izvijestit će također da u Hořelicama ima 67 djece koja bi trebala pohađati školu, da su obitelji suglasne djecu poslati u obližnje selo, a vlasti “pripravne podijeliti dozvole da se otvori hrvatska škola (...)” te da je u školi koja je otvorena u Příbramu učitelj Mate Cukon⁵². Iz pisma Vjekoslava Viškovića poslanog iz mjesta Dušníky Vjekoslavu Spinčiću saznajemo da praško namjesništvo nije moglo pronaći učitelja, pa je nastavu za djecu bjegunaca održavao on osobno.⁵³ No, i ovdje u Češkoj u ranim su mjesecima izbjeglištva životne prilike istarskih ratnih bjegunaca teške, a smrtnost je velika. Samo u prvih osam mjeseci, prema pisanju učitelja Mate

⁴⁷ “Iz tabora naših bjegunaca”, *Hrvatski list*, br. 133, 24. XI. 1915., 2.

⁴⁸ *Hrvatski list*, br. 793, 23. IX. 1917., 2.

⁴⁹ “Iz Gmünda”, *Hrvatski list*, br. 178, 9. I. 1916., 2.

⁵⁰ L. FERENČIĆ, *Porečko-pulska biskupija*, 23.

⁵¹ “Dopis Uredništvu dušobrižnika Vjekoslava Viškovića”, *Hrvatski list*, br. 193, 29. I. 1916., 2.

⁵² “Potrebe i želje bjegunaca”, *Hrvatski list*, br. 193, 29. I. 1916., 2.

⁵³ Za svoj rad u razdoblju od 1. ožujka do 15. srpnja 1916. Višković je primio samo 150 kruna (umjesto da za svaki mjesec na ime naknade dobije 120 kruna, koliko i učitelj Mate Cukon u Příbramu); L. FERENČIĆ, *Porečko-pulska biskupija*, 25. Lucijan Ferenčić navodi da je Anton Golob poučavao djecu u Brezovim Horama i Příbramu od 1. VII. 1916. do 31. IX. 1918., te da je ovamo stigao temeljem dekreta Carsko kraljevskog namjesništva u Pragu. Poučavao je dvanaestero djece iz Premanture, Ližnjana i Medulina. Prijepodne, od 8 do 12 sati, održavala se nastava za hrvatsku djecu na hrvatskome jeziku, a popodne za talijansku djecu (evakuiranu iz južnog Tirola) na talijanskome jeziku. Nakon što su se Medulinci, Ližnjanci i Premanturci u prvoj polovici 1918. vratili kući, učitelj Anton Golob ostaje u Příbramu do 31. rujna 1918. i poučava šestero djece pravoslavne vjeroispovijesti iz Peroja (Pula).

Cukona, u Příbramu i Březovim Horama umrlo je 2 320, a u noći s 15. na 16. III. 1916. od gladi i hladnoće čak 135 osoba.⁵⁴

U samome početku progonstva jedno od prvih odredišta za veliki broj ratnih bjegunaca bila je Moravska. Prema pisanim svjedočanstvima tamošnji ih je narod lijepo primao.⁵⁵ U središtu kotara Trebove i manjim okolnim mjestima nalazimo bjegunce s Proštine, u sjeverozapadnoj Moravskoj, u industrijskome gradu Svitava (Zwittau) i njegovoj okolici, 350 ratnih bjegunaca s Puljštine, a na teritoriju cijelog kotara, u 54 naselja, čak 1 200 ratnih bjegunaca iz Valture, Ližnjana, Premanture, Banjola, Vinkurana, Juršića i Svetvinčenta. Samo u naselju Greinferdorf (danas Hradec) bilo je smješteno 20 medulinskih obitelji s ukupno 94 člana⁵⁶, a u župi Moravska Karlova 52 mještana sela Pinezići. U Svitavi je, nastojanjem učitelja Družbine škole u Svetvinčentu g. Svjetličića (koji je u tom času i sam bio bjegunac), uz pomoć crkvenih i gradskih vlasti te ravnateljstva Družbe sv. Ćirila i Metoda osnovana Družbina škola. Otvorena je u velikoj zgradi Knaben – Bürgenschule (Građanska škola za dječake).⁵⁷ Škola je otvorena i u Miljskim Hribima. Vlasti su bile spremne dati dopuštenje za otvaranje škola s nastavom na hrvatskome jeziku, a razmišljalo se i o otvaranju domova za smještaj djece u Preravu, Kromjerižu te u samostanu kod Prerava (dnevna cijena smještaja po učeniku trebala je biti 2 krune – mjesne su vlasti bile spremne sudjelovati u troškovima s 1,10 kruna). Zabilježeno je da je na poticaj zastupnika Albrechta u Brnu održana sjednica gradskoga poglavarstva s temom otvaranja škola na hrvatskome jeziku. Na njoj je bio i krnički župnik u izbjeglištvu Dimitrije Pavao Čurković.⁵⁸ Do travnja godine 1916. bilo je otvoreno 25 Družbinih pučkih škola i deset dječjih zabavišta. Nastavu je održavalo 48 učitelja i učiteljica.⁵⁹ Škole s nastavom na hrvatskome jeziku otvorene su u Svitavi (Zwittau), Hořelicama kod Kladna, u Šumperku, u Novoj Vesi kod Moravske Třebeve, pripreme za otvaranje provodile su se u Jedli, Červenoj

⁵⁴ Vidi više L. FERENČIĆ, *Porečko-pulska biskupija*, 24.

⁵⁵ “Naši evakuirci u Moravskoj”, *Hrvatski list*, br. 25, 25. VII. 1915., 2. Učiteljica Eufemija Družetić javljala je “(...) da su ovdášnja čeljad vrlo dobra, ali govore samo njemački (...) Naši su ljudi dobili svi udoban stan. Ne spava se tu na slami. Netko je dao kuću, drugi krevete i najnužnije pokućstvo, pa se nitko ne može radi toga tužiti (...)”; “Gdje su naši evakuirci”, *Hrvatski list*, br. 23, 27. VII. 1915., 2.

⁵⁶ “Gdje su naši evakuirci”, *Hrvatski list*, br. 24, 28. VII. 1915., 2.

⁵⁷ Školu je pohađalo 59 djece. “Družbina škola u Moravskoj”, *Hrvatski list*, br. 24, 28. VII. 1915., 3.; *Isto*, br. 25, 29. VII. 1915., 3. U broju 25 nalazimo vijest da Družbinu školu u Moravskoj polazi 12-ero djece iz Medulina, 15-ero iz Valture, 10-ero iz Svetvinčenta, 7-ero iz Pomerana, po 4 iz Ližnjana i Premanture, po 3 iz Vinkurana i Banjola te jedno dijete iz sela Juršići. Vijest završava pozivom da se pomogne Družbi kako bi se mogla brinuti i za djecu s područja Puljštine.

⁵⁸ *Isto*. Češki zastupnik u Carevinskom vijeću Albrecht odgovorit će na zamolbu Vjekoslava Spinčića da pomogne istarskim bjeguncima u kolovozu 1915. posebnom poslanicom u kojoj ističe da će oni u Svitavi (Zwittau) učiniti sve da pomognu ratnim bjeguncima u pronalasku posla te im pružiti svaku pomoć “(...) da se ne bude moglo govoriti o kakvoj bijedi (...), a uredništvo će preporučiti ratnim bjeguncima da se svi koji znaju neki zanat prijave i zaposle”; “Naši seljenici u Svitavi”, *Hrvatski list*, br. 38, 13. VIII. 1915., 2.

⁵⁹ “S evakuircima iz Moravske”, *Hrvatski list*, br. 267, 7. IV. 1916., 3.

Vodi kraj Zábřeha, u Březovi, u Moravskoj Třebovi i u Greinfendorfu (danas Hradecu), a upućen je i zahtjev za otvaranje škole u Velkoj Štahli i Libavi⁶⁰.

U rujnu godine 1915., prema napisu lista *Slovenac* koji prenosi *Hrvatski list*, za bogoslužje među hrvatskim i slovenskim bjeguncima određeni su za kotar Römstadt (za slovenske i hrvatske bjegunce) velečasni Jan Ev. Jarec, kurat iz Steverjana nedaleko od Gorice, za hrvatske bjegunce u Moravskoj Třebovi velečasni Dimitrije Pavao Čurković (nekadašnji župnik u Mutvoranu – općina Krnica). U Šumperku (Schömburgu) službu je obavljao velečasni Franjo Livić, župnik iz Filipane, u Hohenstadtu velečasni Anton Gjinić, župnik iz Štinjana, a u Hořelicama (Dušniky) kod Praga velečasni Vjekoslav Višković.

Kako piše *Hrvatski list*, u kotaru Hustopeče bili su smješteni bjegunci iz Šegotića, Kavrana, Malih Vareški, a u okrugu Moravské Budějovice bjegunci iz Rovinja. Župnik Anton Gjinić iz Štinjana javio je iz Hohenstadta (Gornja Moravska) 8. X. 1915. da je u Moravsku stigao 10. rujna da bi skrbio o 1 400 ratnih bjegunaca, mahom iz Krnice, Raklja, Marčane i Filipane, naseljenih u 52 naselja u sudskim kotarevima Möglitz, Štity (Schildberg) i Hohenstadt. Iz napisu koji će *Hrvatski list* prenijeti iz *Slovenca* u prosincu iste godine saznajemo da u Libavi ima 450 Hrvata iz Kanfanara te da je za školu spremno gotovo stotinu djece. U Weigeisdorfu, Fryedlandu i okolici Volanovica i Brunneisena nalazilo se 350 ratnih bjegunaca s Kanfanarštine i Svetvinčestine. O hrani su se brinuli sami, a po nekoliko je obitelji bilo smješteno u jednoj kući. Ovdje, prema pisanju *Hrvatskoga lista*, nije bilo nijednog hrvatskog svećenika, pa se o njima brinuo “požrtvovni župnik K. Horak”. I dekan Ivan Rojec istaknut će da se za bjegunce u Moravskoj brinu svećenici, da ih “(...) ispovijedaju, čitaju evanđelje, pripovijedaju im, te ih posjećuju u kućama i tješe ih (...)”⁶¹

Bjegunci s Barbanštine, Svetvinčestine i Kanfanarštine boravili su u sudskom kotaru Mähr, nekoliko muških članova obitelji – ratnih bjegunaca iz Bala u okolici Olbramovica, a njihove supruge s ostalim bjeguncima iz Bala u Pappnöldeu. U kotaru Šumperak razmještena su u 54 sela 1 803 ratna bjegunca iz Kanfanara, Svetvinčenta, Barbana i Vodnjana, a među njima je od listopada 1915. bio i župnik iz Filipane don Frane Livić⁶².

⁶⁰ Isto. Svima onima koji su bili spremi doći i održavati nastavu na hrvatskome jeziku Družba sv. Ćirila i Metoda nudila je besplatnu voznu kartu drugog razreda, uobičajenu plaću i mjesečnu naknadu – potporu od 80 do 100 kruna.

⁶¹ “Gorički biskup kod bjegunaca u Brucku”, *Hrvatski list*, br. 143, 3. XII. 1915., 2. Ove ratne bjegunce u Moravskoj posjetit će i dr. Josip Ličan, prof. bogoslovije u Gorici, i objaviti kraću vijest o njima u listu *Slovenac*. Vijest pod naslovom “Med našim bjeguncima u Moravskoj” prenijet će *Hrvatski list*, br. 61, 9. IX. 1915., 2. Dr. Josip Ličan zapisuje da su bjegunci nepismeni, da se nalaze na teritoriju njemačkoga govornog područja i da se ne mogu sporazumjeti s okolnim stanovništvom

⁶² “Naši evakuirci”, *Hrvatski list*, br. 108, 30. X. 1915., 2. Dopis nosi nadnevak 23. X. 1915., sadrži podatak da se velečasni skrbi za bjegunce kao pravi otac i da ih u svakoj prigodi nastoji uvjeriti da budu ponosni što su hrvatskoga roda. Na kraju dopisa nalazimo i obećanje anonimnog dopisnika da će kada se vrate kući “(...) hrliti rado na izbore za hrvatsku stvar. Našu rodnu grudu, našu hrvatsku Istru ljubiti ćemo u buduće većem ljubavlju, te joj šaljemo svoje sinovske pozdrave (...)”.

U listopadu 1916. u Moravskoj su se, u devet političkih okruga, nalazila 2 342 ratna bjegunca – Hrvata iz Istre i 434 Slovenca, dok je u Češkoj, u 24 politička okruga, bilo smješteno 1 008 Hrvata i 1 665 Slovenaca. U svakoj općini bilo je od 10 do 40 istarskih “evakuiraca”.⁶³

Iz ratne zone iseljavali su se i pripadnici viših društvenih slojeva. Naime i neke imućnije pulske i rovinjske obitelji koje su imale dovoljno financijskih sredstava i prvotno nisu bile obuhvaćene uredbom o iseljavanju morale su se odseliti u unutrašnjost Monarhije. Pojedini stanovnici nastanjuju se u istarskim gradovima izvan ratne zone, ali i u udaljenijim hrvatskim gradovima – Rijeci, Zagrebu, Karlovcu, Osijeku, Požegi, odnosno na teritoriju Gospičke, Modruško-riječke, Bjelovarske i Srijemske županije. Valja napomenuti da se samo u Rijeku iselilo pet tisuća Puljana. Mjesne će riječke vlasti već u rujnu 1915. godine, u nemogućnosti da im osiguraju urednu opskrbu, započeti s njihovim preseljavanjem u Austriju. Ovaj će postupak u studenome iste godine biti obustavljen nakon intervencije predsjednika pulskog Pripomoćnog odbora carskog kraljevskog savjetnika Peručića. U Rijeci su ostale samo one obitelji koje su imale dovoljno sredstava da se samostalno izdržavaju.⁶⁴ Sačuvani izvori svjedoče da se u okviru istog procesa oko 5 tisuća osoba iz Pule, Fažane, Goričke i Trsta odselilo u Celje.⁶⁵

Skrb vlasti i istaknutih hrvatskih političkih prvaka za ratne bjegunce

Državne su vlasti nastojale posebno skrbiti o osobama koje su bile prisiljene krenuti u izbjeglištvo. Uredba Ministarstva unutrašnjih poslova osiguravala im je potporu tako da su po smještaju u logore dobivali novčanu pomoć u visini od 90 hellera dnevno (ako su bili nastanjeni u općinama koje su odlukom ministarstva ili namjesništva bile određene za smještaj “evakuiraca”).⁶⁶ Skrb o “bjeguncima s juga” vodilo je posebno povjerenstvo – *Pododbor za pomoć bjeguncima s juga*. Odbor je ustrojen u srpnju 1914. godine u Beču pod pokroviteljstvom nadvojvotkinje Marije Josipe i u nazočnosti namjesnika baruna Friesa te zastupnika Faiduttija i Bugattija.⁶⁷ U skladu s tim i u Puli je djelovao *Ratni pripomoćni odbor*. Pulski će *Kotarski pripomoćni odbor* već u trenutku svog ustrojavanja istaknuti da je spreman pružiti svaku pomoć Središnjem odboru u akcijama koje biogle “(...) biti od koristi za bjegunce (...)”, pa je ubr-

⁶³ “Slovenske i Hrvatske škole u Moravi i Češkoj”, *Hrvatski list*, br. 459, 14. X. 1916., 2. Autor dopisa navodi da su bjegunci u zabreškom okrugu razmješteni u 12, u moravsko-trebovskom u 42, u šumperskom u 19, a u kralupskom u 42 općine.

⁶⁴ “Evakuirci u Rijeci”, *Hrvatski list*, br. 119, 10. II. 1915., 2.

⁶⁵ “Naši evakuirci u Celju”, *Hrvatski list*, br. 295, 5. VI. 1916., 2. Tijekom zime 1915./1916. oni imućniji krenuli su dalje prema Grazu i Beču. U ljeto 1916. u Celju i okolnim naseljima nalazilo se još 1 700 ratnih bjegunaca.

⁶⁶ *Hrvatski list*, br. 192, 23. I. 1916., 2.

⁶⁷ “Pomoćni odbor za bjegunce iz juga”, *Hrvatski list*, br. 12, 14. VII. 1915., 2.

zo iz Središnjeg odbora stigla zamolba za raspolaganje financijskim sredstvima za pomoć istarskim ratnim bjeguncima.⁶⁸

Medulinac Ivan Zuccon, narodni zastupnik i zemaljski predsjednik, bora-veći u Zagrebu, nakon vijesti koju je pročitao u pulskome listu *Polaer Tagblatt* 5. VII. 1915. šalje prilog *Hrvatskome listu* koji je potom, unatoč cenzuri, objavio podatke o teškoćama s kojima su se susretali ratni bjegunci iz pulskoga kotara u Moravskoj i Ugarskoj. Izviješteno je da je u Ugarskoj – osobito u županiji Tolma i u sjevernoj Moravskoj – Ivan Zuccon posjetio mnoge bjegunce iz Medulina, Ližnjana, Premanture, Rovinjskog sela, Roverije, Marčane, Čabrunića, kao i one iz Pule, iz Valmada i Busolera, te da je nakon izvida u Beču ministru predsjedniku predložio da se plodovi zemlje koji su dozreli ili će dozreti skupe na način da se bjegunce pusti kućama ili da to obave vojne vlasti kako po povratku iz izbjeglištva ratni bjegunci ne bi došli u praznu kuću. Predložio je i da se isplati naknada za oduzetu stoku, da se potpore obiteljima čiji su članovi mobilizirani isplaćuju redovito, da se ratnim bjeguncima dopusti da sami biraju smještaj izvan ratne zone a da pritom ne izgube pravo na potporu te da se 20 tisuća Hrvata iz pulskoga kotara premjesti na teritorij Hrvatske⁶⁹. Nakon mnogobrojnih pritužbi ratnih bjegunaca koji su bili naseljeni na području Ugarske, kamo su pristigli tijekom lipnja i srpnja 1915., na smještaj, nedostatak hrane i odnos vlasti i domicilnog stanovništva, pulski je Ratni pripomoćni odbor zadužio zastupnika Josipa Stihovića i pulskoga prepošta monsignora Josipa Wiesingera da posjete ratne bjegunce i osobno se uvjere u istinitost tih pritužbi. Njihove će izvještaje nakon toga, 24. VIII. 1915., objaviti *Hrvatski list*⁷⁰. Zastupnik Josip Stihović i monsignor Wieseinger posjetili su naime 6. kolovoza logore u Wagni i Gmündu te zaključili da pritužbe nemaju osnove jer su spa-vaonice uredne, odijeljene daskama, hrana zdrava i “posve dostatna” te da su, primjerice, tog dana na jelovniku bili juha, meso, palenta, salata i komadić sira. Utvrdili su da logor ima kanalizaciju, električnu rasvjetu, crkvu i primjerenu bolnicu u kojoj tog trenutka nije bilo nijedne zaražene osobe. Saznanja koja su imali nakon razgovora s bjeguncima u Gmündu bit će povod razgovorima u Ministarstvu unutrašnjih poslova, a potom i tema sjednice članova Pripomoćnog odbora za bjegunce s juga u Beču. U svrhu daljnjeg poboljšanja života bjegunaca Stihović i Wieseinger predložili su povećanje potpore (bez obzira na starost osobe) s 0,90 na 1,20 kruna, besplatnu liječničku skrb i lijekove (što je prihvaćeno), opskrbu zimskom odjećom i obućom (što je već djelomice bilo provedeno), okupljanje članova obitelji na jednome mjestu, imenovanje povjerenika u svakoj općini (što je prihvaćeno), organizaciju dušobrižništva u mjestima na kojima su naseljeni bjegunci i, naposljetku, otvaranje škola te organiziranje nastave i zapošljavanje učitelja i učiteljica kojih je bilo i među

⁶⁸ “Za naše iseljenike!”, *Hrvatski list*, br. 39, VIII. 1915., 2.

⁶⁹ “Nardni zastupnik i zemaljski prisjednik dr. Ivan Zuccon za evakuirane bjegunce iz Pule”, *Hrvatski list*, br. 11, 13. VII 1915., 2.; L. FERENČIĆ, *Porečko-pulska biskupija*, 16.

⁷⁰ “Izvještaj delegata, što je Ratni pripomoćni odbor odaslao u Beč i Ugarsku”, *Hrvatski list*, br. 59, 7. IX. 1915., 2.

bjeguncima. Okupljanje članova obitelji na jednom mjestu počeo će se ostvarivati tek u listopadu godine 1915.⁷¹ Kako se stanje izazvano ratom odražavalo i na životne prilike istarskih ratnih bjegunaca, dr. Ivan Zuccon, nakon posjeta logorima i oblastima u kojima su bili smješteni istarski bjegunci, potiče pripomoćne odbore na pružanje veće pomoći i zaključuje da sva njegova nastojanja nisu dala rezultate te da kod ministarstava, namjesništva i u upravama baraka dobiva samo obećanja.⁷² Ministarstvo unutrašnjih poslova tek će svojom odlukom u listopadu 1916. povećati dnevnu potporu bjeguncima koji žive izvan logora na 1,50 krunu po osobi za obitelji koje imaju do pet članova te po jednu krunu za svakog dodatnog člana obitelji.⁷³ Iz interpelacije Hrvatsko-slovenskoga kluba zastupnika austrijskoga parlamenta iz lipnja 1917. razvidno je da su životne prilike istarskih bjegunaca krajem 1915. i početkom 1916. neprimjerne. U Gmündu su primjerice krovništa baraka bila urušena, mnogi prozori nisu imali stakala, ležajevi su bili vlažni i nečisti, a bjegunci bez tople odjeće. Dnevno je umiralo od 30 do 40 osoba (pretežito djece), a samo s područja pulskoga okruga umrlo je više od 2 300 osoba.⁷⁴

Napisi u *Hrvatskome listu* ukazuju na činjenicu da se već od trenutka odlaska pulskih ratnih bjegunaca poticalo prikupljanje pomoći u novcu i namirnicama. Dana 9. VII. 1915. objavljen je poziv Odbora za pomoć slovenskim bjeguncima iz Gorice, a u broju od 24. VI. 1915. i poziv čitateljima da daruju i "(...) što god i za naše bjegunce iz Istre (...)" s napomenom da će Uprava lista rado primiti darove⁷⁵. U prosincu 1915. pozvani su g. Stihović i dr. Luka

⁷¹ Naime, svaki je bjegunac, ako se želio preseliti svojoj obitelji, temeljem uredbe morao priložiti zamolbu kako bi mu namjesništvo žurno izdalo dozvolu. *Hrvatski list*, br. 126, 17. XI. 1915., 2. Dva dana poslije, u broju 128 od petka 19. studenoga 1915., *Hrvatski list* radi pojašnjenja vijesti upozorava da se ova uredba ne odnosi na one koji su ostali na teritoriju ratne zone i žele povratak članova svoje obitelji. Vijest je objavljena u rubrici *Razne vijesti*, a naslovljena "Za preseljenje bjegunaca".

⁷² *Hrvatski list*, br. 150, 11. XII 1915., 1. Tekst je objavljen na prvoj stranici pod naslovom "Naši evakuirci. Osamnaest mjeseci kasnije", *Hrvatski list*, br. 725, 7. VII. 1917. objavljuje da im nije dopušteno pisati otvoreno o "evakuircima" i iznositi probleme. O neprimjerenim uvjetima na novim odredištima piše i Joso Defrančeski.

⁷³ *Hrvatski list*, br. 574, 6. II. 1917., 2. Uredbom br. 4880 od 11. X. 1916. izrijekom je utvrđeno da bjegunci koji žive na "pogibeljnom području" i u području u koje je zabranjen povratak (Dalmacija, Primorje, sudbeni kotar Tarvisio i Arnoldstein, politički kotar Hermagor u Koruškoj, kotari u Tirolu južno od Brennera) nemaju pravo na potporu. Prema istoj Uredbi pravo se može ostvariti samo u iznimnim slučajevima, ali tada troškove uzdržavanja mora osigurati domicilna općina.

⁷⁴ "Interpelacija zastupnika Laginje, Spinčića i drugova", *Hrvatski list*, br. 732, 4. VII 1917., 3.

⁷⁵ *Hrvatski list*, br. 8, 9. VII. 1915., 2. Poziv ("Pomozite bjeguncima!") sadržavao je i obavijest da se svi darovi šalju na adresu Odbor za pomoć slovenskim bjeguncima /Ponte Isonzo 28./ Gorica. Sredinom kolovoza 1915. prvi je put objavljeno da je za pomoć istarskim bjeguncima Zemaljski odbor priložio 500, grof Schönfeld 100, Regina Cerleniza 20, *Polaer Tagblatt* 40 i *Hrvatski list* 20 kruna (*Hrvatski list*, br. 39, subota-nedjelja 14.-15. kolovoza 1915.). Dva dana poslije (*Hrvatski list*, br. 41, 17. VIII. 1915., 2.) izvještavalo se da je za ratne bjegunce Kreditno i eksportno društvo u Puli posredstvom uprave lista *Polaer Tagblatt* priložilo 100 kruna, Odbor gospođa za ratnu pripomoć 200, suvlasnik kazališta Politeama Ciscutti Nikola Viezzoli 100, lijnijski kapetan Kraus 20, Berno Bekar 5 i uprave *Polaer Tagblatt* i *Hrvatskoga lista* 60 kruna.

Kirac da posjete izbjeglice hrvatske nacionalnosti u barakama u Gmündu, a dr. Benussi i Wassermann izbjeglice talijanske narodnosti u logoru Wagnera kod Leibniza. Poduzetnik g. Smaha u dva navrata objavljuje plaćeni oglas da će se u subotu 6. prosinca 1915. od tri sata nadalje održati “VELIKE kinematografske predstave u korist iseljeničkih obitelji iz Puljštine”.⁷⁶ Deset dana poslije, 19. prosinca 1915., u Politeami Ciscutti održan je simfonijski koncert u korist ratnih bjegunaca.⁷⁷ Zabilježeno je da je inicijativom gospođe Borri i gospodične Tonke Kirac prikupljena božićnica za djecu-ratne bjegunce iz Medulina i Ližnjana.⁷⁸

U Zagrebu su pak 7. IX. 1915. godine u HNK-u prikazane slike iz istarskog života *Zimsko sunce* Viktora Cara Emina, drama koja je, kako je izvijestio *Hrvatski list*, “(...) himna hrvatskoj misli, štono ozvanja pećinama i vretima ponosne Istre (...)”. Sav prihod od ulaznica i od autorskih honorara priložen je kao pomoć istarskim ratnim bjeguncima.⁷⁹ Svoj prilog za “evakuirce” u Moravskoj dat će u studenome iste godine i zagrebački nadbiskup dr. Antun Bauer.⁸⁰ Svojim pastoralnim posjetima i zauzimanjem za ratne bjegunce kod nadležnih državnih i crkvenih vlasti posebno se isticao porečko-pulski biskup Trifun Pederzoli.⁸¹

Vijesti o povratku istarskih bjegunaca

U veljači godine 1916. Lučko je zapovjedništvo procijenilo da postoje objektivne okolnosti za povratak dijela bjegunaca, pa je u suglasnosti s Vrhovnim vojnim zapovjedništvom dopustilo povratak ratnih bjegunaca s graničnih područja ratne zone Pula u Istru. Carsko kraljevsko namjesništvo u Trstu 6. II. 1916. obavještava okružne oblasti u Mistelbachu i Brucku na Litavi, uprave logora u Gmündu, Pottendorf – Landeggu i Steinklammu, predstojnike sabirališnih postaja u Ober Hollabrunnu, Mistelbachu i Asparnu na Zayi da se bjegunci iz graničnog područja mogu vratiti u Istru, u sjeverne predjele – u kotareve Buje, Motovun i Buzet. Zbog činjenice da im se činom povratka ukidala

⁷⁶ *Hrvatski list*, br. 144, 4. XII. 1915., 2. Dana 8. prosinca 1915. *Hrvatski je list* objavio da je prikupljeno 423,49 kruna te da je ovom iznosu g. Ivan Zimolo dodao još 200 kruna.

⁷⁷ Koncert je javnim proglasom *Hrvatski list* najavio u dva navrata, u broju 156 i 158 od 17. odnosno 19. prosinca 1915. godine.

⁷⁸ U Medulinu je prikupljeno 115 kruna i 28 hellera (“Božićnica za evakuiranu djecu iz Medulina”, *Hrvatski list*, br. 148, 8. XII. 1915., 3.), u Puli za djecu Ližnjana 360 kruna (“Darovi za božićnicu iz Ližnjana evakuiranoj djeci”, *Hrvatski list*, br. 150, 11. XII. 1915., 2.).

⁷⁹ “Dobrotvorna predstava u Zagrebu za Istrane”, *Hrvatski list*, br. 63, 11.-12. IX. 1915., 2.

⁸⁰ Zagrebački je nadbiskup priložio 400, a ovoj svoti Dinko Vitezić dodao još 100 kruna. Novac je predan župniku Liviću u Šumberku.

⁸¹ L. FERENČIĆ, *Porečko-pulska biskupija*, 57.-56.; S. TROGLIĆ, *Katolička crkva u Istri*, 772.-775.; *Hrvatski list* (br. 640, 13. IV. 1917., 3.) objavljuje: “Presvjetli Ordinarijat Poreč-Pula, dobri i plemeniti presv. Gosp. Biskup Trifun Pederzoli poslali su potpisanom u ovo vrijeme evakuacije (dvije godine) stotinu i stotinu kruna i knjiga, da ih razdijelim među našim evakuircima (...)”; pismo dušobrižnika Ljubomira Nikolića iz Ziersdorfa.

potpora tek se mali broj bjegunaca odlučio vratiti kući.⁸² U ožujku nalazimo u *Hrvatskome listu* i potvrdu ove odluke – vijest o povratku manjeg broja istarskih bjegunaca iz Rovinjskog sela, Bala, Barbana, Krmeda, Golaša, Krnice, Kavrana i Svetvinčenta.⁸³ Teške borbe na Soči zaustavit će povratak, koji će se potom nastaviti tek u siječnju 1917. godine. Carsko kraljevsko namjesništvo u Trstu obavijestit će uprave logora, kao i središta ratnih bjegunaca u Gornjoj i Donjoj Austriji, u siječnju 1917. godine da se bjegunci mogu vratiti ako općina u kojoj su imali stalni boravak izda potvrdu o njihovoj radnoj sposobnosti ili o tomu da se kod kuće mogu baviti poljoprivredom, odnosno žele baviti obrtom ili trgovinom (pod uvjetom da za tu vrstu djelatnosti postoji potreba). Poljoprivrednici su morali dokazati primjerenu veličinu svoga posjeda i imati dovoljno zaliha namirnica do nove žetve. Pod pretpostavkom dobrog ponašanja i mogućnosti da sami podmire troškove povratka mogli su se, uz dopuštenje Carsko kraljevko okružnog poglavarstva, vratiti i u krajeve koji još nisu imali dopuštenje za primitak povratnika – dakle i na teritorij južne Istre. Svojim odlaskom iz mjesta privremenog boravišta i povratkom kući ratni su bjegunci gubili pravo na potporu.⁸⁴ Narodni zastupnici Vjekoslav Spinčić, Matko Laginja, Ivan Zuccon i porečko-pulski biskup Trifun Pederzoli svojim su intervencijama kod nadležnih vlasti stalno nastojali potaknuti povratak istarskih bjegunaca u zavičaj. Na području ratne zone, zbog nedostatka radne snage, neobrađenih polja i suše koja pogađa Istru 1916. i 1917. godine, osjeća se nedostatak živežnih namirnica. U svibnju 1917., nastojeći ublažiti nestašicu, a i pomoći ratnim bjeguncima koji je sve više osjećaju, posebno u logorima, *Hrvatski list* traži povratak bogatijih seljaka. Predlaže povratak onih koji imaju dovoljno zemlje ne samo za prehranu vlastite obitelji, nego i za proizvodnju namirnica za tržište. Ističe da “(...) Pomanjkanje jaja i povrća, koje je kroz cijelo ratno vrijeme manjkalo na tržištu ne bi se bilo osjetilo u punoj mjeri, da se pri evakuaciji pazilo, da ostanu kod kuće seljaci, koji posjeduju dosta zemljišta, i kad bi im se bila pružila mogućnost da obrađuju svoja polja (...)” te zaključuje kako nema izgleda da se rat okonča i da je vrijeme da se odgovorne osobe pobrinu i dopuste povratak onima koji posjeduju imanje dostatno za egzistenciju, što bi “(...) popravilo štetu koju je našoj okolini donio rat (...)”.⁸⁵ U lipnju 1917. godine Uredništvo objavljuje zamolbu bjegunaca iz Radlbrunn (Donja Austrija) za puštanje kućama kako bi obradili svoja polja jer bi “(...) tako hranili sebe, te proizvedeno prodavali u Puli (...)”, kao i da će u slučaju potrebe “(...) svi, malo i veliko, muško, braniti našu zemlju i presvijetloga cara i kralja Karla i našu milu Austriju od neprijatelja (...)”. Istaknut će da su zamolbe za povratak uputili još u veljači i ožujku, ali da nema odgovora. Odborenjem Mi-

⁸² “Interpelacija zastupnika Laginje, Spinčića i drugova”, *Hrvatski list*, br. 732, 4. VII. 1917., 3.

⁸³ *Hrvatski list*, br. 230, 1. III. 1916., 2. Prema uputama zapovjedništva trebali su se vratiti kućama posebnim transportom, a za povratak im nisu bile potrebne ni putovnice ni vojne dozvole. Preseljenje se trebalo obaviti između 7. i 13. veljače 1917. godine. L. FERENČIĆ, *Porečko-pulska biskupija*, 78.

⁸⁴ *Hrvatski list*, br. 564, 27. I. 1917., 2.

⁸⁵ *Hrvatski list*, br. 662, 5. V. 1917., 2.

nistarstva unutrašnjih poslova i Carsko kraljevsko zapovjedništva ratne luke Pule od 28. V. 1917. svojim se kućama vraćaju stanovnici Kavrana, Proštine, Marčane, Filipane i Roverije.⁸⁶ Članovi Hrvatsko-slovenskoga kluba zastupnika austrijskoga parlamenta, predvođeni dr. Matkom Laginjom, 12. VI. 1917. uputit će interpelaciju vladi navodeći da su dosadašnja iskustva pokazala da iseljavanje “skroz na skroz pouzdanog pučanstva” nema vojnog opravdanja, da je iseljavanje prije svega hrvatskoga, ali i talijanskog seoskog stanovništva s teritorija ratne zone nanijelo ogromnu štetu njihovu imetku i zdravlju, da su stanovnici južne Istre u najvećem dijelu poljodjelci te da članovi obitelji – djeca starija od 10 godina kao i oni stariji od 50 godina – predstavljaju neophodnu radnu snagu za obradu zemlje i uzgoj stoke. Istaknut će i da su mjere koja vlada poduzima nedostatne i da bi trebalo “(...) dozvoliti bez daljnega povratak sveukupnom pučanstvu južne Istre (...)”.⁸⁷ Nastojeći prekinuti glasine i opovrgnuti vijesti o mogućnosti povratka u Pulu (koje su se javljale u hrvatskome i talijanskome tisku), *Hrvatski će list* 4. VII. 1917. objaviti priopćenje utvrdnog povjerenika da je svaka rasprava o povratku u “(...) uže tvrđavno područje Pole, dakle u sam grad... iz vojničkih razloga apsolutno isključeno (...)”.⁸⁸ Uredbu Ministarstva unutrašnjih poslova, donesenu u rujnu 1917., o sveopćem povratku ratnih bjegunaca iz Austrijskoga primorja list će objaviti u četvrtak 12. rujna 1917. s naznakom da se dozvola povratka ne odnosi na ratne bjegunce iz naselja Vodnjan i bjegunce s teritorija Barbarige (koja je pripadala rovinjskom sudbenom kotaru – općini Bale).⁸⁹ Deset dana poslije obavijest će dopuniti podatkom da se Uredba pod brojem 55641 donesena 1. IX. 1917. odnosi samo na povratak bjegunaca s teritorija koji okružuje grad Pulu. Zaključit će da više nema pravnih prepreka za povratak te da je 12 tisuća onih koji se moraju vratiti veliki izazov kako za Kotarsko povjerenstvo za ratnu pomoć, tako i za vojne i civilne vlasti, posebice glede organizacije dočeka, smještaja i prehrane.⁹⁰ Iz napisa koji će biti objavljeni tijekom godine 1917. i 1918.

⁸⁶ *Hrvatski list*, br. 709, 21. VI. 1917., 2.

⁸⁷ “Interpelacija zastupnika Laginje, Spinčića i drugova glede povratka evakuiraca”, *Hrvatski list*, br. 732, 4. VII. 1917., 3. Interpelaciju vladi potpisuje 25 zastupnika, članova kluba, među kojima su i dr. Matko Laginja i dr. Vjekoslav Spinčić. U interpelaciji zaključuju da su bjegunci prisilnim boravkom na “teret” općinama jer ne proizvode te zahtijevaju da se dopusti povratak stanovništva katastarskih općina Filipana, Roverija, Krnica s Proštinom i Marčanom, bjeguncima istočno od zaljeva Budave – katastarskih općina Kavran i Muntić, stanovnicima sudbenog kotara Rovinja, Pule i Vodnjana (i njemu pripadajućih naselja) te stanovništvu sa šireg područja grada Pule – sela i naselja Veli Vrh, Jadreški Škatari, Šikići, Valmade, Vintijan, Vinkuran, Peroj, Štinjan, Lobarika, Valtura, Šišan, Premantura i Ližnjan.

⁸⁸ “C. k. utvrdni povjerenik”, *Hrvatski list*, br. 726, 8. VII. 1917., 3. Priopćenje utvrdnog povjerenika bilo je odgovor na raspravu koja se mogla pročitati u *Hrvatskome listu* br. 721 od 3. VII. 1917. i u dnevniku na talijanskom jeziku *Il Gazzettino di Pola* u br. 635 od 1. VII. 1917.

⁸⁹ Temeljem ove Uredbe vratiti su se mogli ratni bjegunci sudbenih kotara Kopar, Lošinj, Pazin, Poreč, Krk i Volosko-Opatija te oni iz Vodnjana i Rovinja (s navedenim iznimkama).

⁹⁰ “Povratak bjegunaca u izvanjska okružja Pule”, *Hrvatski list*, br. 792, 22. IX. 1917. Način prihvata povratnika definiran je na sastanku utvrdnog povjerenika s predstavnicima civilnih i vojnih vlasti i javnih institucija 12. rujna 1917. Sazivač sastanka bio je utvrdni povjerenik (*Hrvatski list*, br. 792, 22. IX. 1917., 3.).

razvidno je da su transporti bili organizirani, da je prva prihvatna stanica bila željeznička postaja Kanfanar (gdje su svi ratni bjegunci dobili topli obrok, za što se skrblilo ratno potporno povjerenstvo), da su sve općine, ovisno o broju povratnika, bile opskrbljene potrebnom količinom namirnica, dok je logistika – intendantura Pomorske utvrde Pula – trebala osigurati stoku za rad, poljo-privredno oruđe i kola, dovoljne količine sijena i vode te prijevoz povratnika od željezničke postaje do mjesta stanovanja. Povjerenstva za potporu iz gospodarske su pričuve morala osigurati brašno ili žito za meljivo. Svi su povratnici na prihvatnoj postaji podvrgnuti liječničkome pregledu i tek su potom nastavljali put u Rovinjsko selo, Rovinj i Vodnjan. Dr. Matko Laginja, zastupnik u Carevinskom vijeću, član Središnjega odbora za povratak bjegunaca i obnovu Austrijskoga primorja, na redovitoj je sjednici Odbora 16. i 17. X. 1917. podržao prijedloge o potrebi poboljšanja uvjeta smještaja i pomaganja bjeguncima. Zahtijevao je ostvarivanje prava slavenskih bjegunaca (Hrvata i Slovenaca) na uporabu materinjeg jezika u školama i tijekom bogoslužja, tražio povratak bjegunaca u okolicu Pule, a raspravu završio željom da vlada "(...)"⁹¹ izrekne jednu spasavajuću riječ, a ta je: povratak na rodnu grudu (...)"⁹¹. Sredinom listopada 1917. *Hrvatski je list* obavijestio da je tršćanska *Edinost* objavila proglas naslovljen "Rodjaci" – "najnesretnijoj braći", da je prošlog mjeseca došao trenutak radosnih nada te da se Primorcima odlukom vlasti otvara mogućnost povratka, uz upozorenje da on neće biti jednostavan. Središnji odbor⁹² za povratak bjegunaca i obnovu Primorja u Beču upozorit će da su kuće bjegunaca porušene ili opljačkane, da nema oruđa ni stoke, da su polja i šume opustošeni, da nedostaje namirnica te da uvjete za povratak mora stvoriti vlada⁹³. Na inicijativu zastupnika s teritorija Austrijskoga primorja ustrojava se poseban *Odbor za povratak bjegunaca* u mjesta prebivališta. Njegov je Središnji odbor zastupao interese bjegunaca, osiguravao njihova prava na potporu, redovitu opskrbu namirnicama, zalagao se za primjerene sanitarne uvjete kao i za stvaranje uvjeta za povratak u stalna mjesta prebivanja. Jedna je od prioritetnih zadaća Odbora u zimu godine 1917./1918. bila osigurati dobre uvjete smještaja za najmlađe na jugu, u Koruškoj, Kranjskoj i Štajerskoj (prije povratka kućama). Zadaća Odbora bila je, uz prikupljanje pomoći, i suradnja s drugim odborima. U svom priopćenju za javnost Odbor će naglasiti da će njegov rad biti javan te da

⁹¹ "U sjednici bjegunačkog odsjeka", *Hrvatski list*, br. 824, 24. X. 1917., 4.

⁹² Članovi Središnjega odbora bili su članovi Glavnoga odbora i članovi Izvršnoga odbora. Članovi Glavnoga odbora bili su senatski predsjednik na upravnom sudu dr. Miroslav Ploj – predsjednik, dvorski savjetnik prof. Fran Škulje i biskup tršćansko-koparski dr. Andrija Karlin, državni zastupnici dr. Gregorčič, dr. Matko Laginja, dr. Korošec, dr. L. Pogačnik, dr. Ravnihar, dr. Rybar, prof. Vjekoslav Spinčić, viši komesar u Carskom i kraljevskom ministarstvu dr. Vodopivec, a članovi Izvršnoga odbora glavni odvjetnik glavne prokurature Ivan Okret – predsjednik, državni zastupnik Josip Fon – potpredsjednik, dvorski i sudski odvjetnik dr. Friderik Babnik – tajnik, savjetnički tajnik na carskom i kraljevskom sudištu Fran Posega – tajnik i članovi dvorski savjetnik dr. Janko Babnik i sveučilišni profesor J. Plemelj. Članovi Izvršnoga odbora bili su i članovi Glavnoga odbora, a voditelj pisarne bio je Andrija Grabršček. Sjedište Odbora bilo je u Beču na adresi I. okrug, Bankgasse 2 (*Hrvatski list*, br. 875, 14. XII. 1917., 4).

⁹³ "Za naše primorske bjegunce", *Hrvatski list*, br. 875, 14. XII. 1917.

će o svim potporama javnost biti obaviještena putem tiska.⁹⁴ No, želja za povratkom, teški uvjeti života, neimaština i glad, velika smrtnost među ratnim bjeguncima kao i saznanja o previranjima u Monarhiji i mogućem brzom kraju rata, posebice krajem ljeta 1918., potaknuli su mnoge “evakuirce” da krenu na put bez dozvola. Suočen s ovom činjenicom, Karl Zirkounig, opunomoćenik Pripomoćnog odbora za bjegunce s juga, upozorava ih u listopadu 1918. (preko tiska) da bez valjanih isprava ne kreću na put. Upozorit će i da je svaki ratni bjegunac dužan pravodobno osigurati iskaznicu za besplatnu vožnju željeznicom i prijevoz osobnih stvari – putne prtljage (do najviše 25 kilograma po osobi, za svako dijete do 10 godina starosti još najviše 12 kilograma). Samo su preporuke odnosno dozvole izdane od uprave logora ili okružnih ili gradskih poglavarstava na čijemu su teritoriju ratni bjegunci imali privremeno mjesto boravišta bili važeći dokumenti kojima se mogla ostvariti mogućnost besplatnoga prijevoza željeznicom.⁹⁵

Od druge polovice 1917. godine *Hrvatski list* počinje objavljivati napise o povratku istarskih ratnih bjegunaca. Izvještava o vraćanju seoskoga stanovništva, a nakon općega generalnog štrajka pulskoga radništva u siječnju godine 1918. i povratku gradskog stanovništva. Početkom prosinca 1917. kroz željezničku postaju Kanfanar prošla je skupina od 18 blijedih i mršavih povratnika iz Leibnitza,⁹⁶ a 3. XII. 1917. objavljena je vijest da je u Kanfanar stiglo 820 Kanfanaraca i Rovinjana – povratnika iz Pottendorfa, zajedno s duhovnikom Ivanom Muggiom. Dopisnik (vjerojatno i sam povratnik) navodi da su povratnici bili štice od strane kanonika (za razliku od Rovinjana kojima je duhovnik bio don Abbondio), te da Pottendorf nije ostao “(...) u uspomenu kao mjesto strahote poput pakla, kao što Gmünd i Leibnitz (...)”, da su bjegunce posjećivali biskupi i nadbiskupi te da su tijekom putovanja dobivali doručak, ručak i večeru, a posljednji obrok u Kanfanaru.⁹⁷

Životne prilike u ratnoj zoni

Život stanovništva u ratnoj zoni iz godine je u godinu bio sve teži, opskrba neredovita, nadnice niske, cijene u porastu. Na teške uvjete upućuje i okružnica Zemaljskog upravnog povjerenstva markgrofovije Istre, koja svim općinskim vodstvima nalaže da sastave popise siromašnih ili osoba bez prihoda kako bi im vlada osigurala kupnju namirnica po sniženim cijenama. Temeljem popisa utvrđenih na osnovi poreznih prijava vlada je, prema obavijesti Zemaljskog upravnog povjerenstva, onim općinama koje su imale dostatnu količinu

⁹⁴ *Isto.*

⁹⁵ “Bjeguncima s juga”, *Hrvatski list*, br. 817, 17. X. 1917., 2., 3. Svaka je dozvola prema uputama Karla Zirkouniga sadržavala rok valjanosti, pa će on upozoriti “evakuirce” da, u slučaju da ne ostvare svoje pravo u zadanom roku, moraju ponoviti cijeli postupak. U slučaju da budu zatečeni bez valjane dozvole, morat će sami platiti pristojbe za prijevoz.

⁹⁶ “Povratak bjegunaca”, *Hrvatski list*, br. 864, 3. XII. 1917., 3.

⁹⁷ “Vraćanje bjegunaca”, *Hrvatski list*, br. 868, 7. XII. 1917., 3.

namirnica bila spremna kao potporu osigurati i odgovarajuću novčanu pomoć za kupnju racioniranih namirnica. Alojz Lasciac, carsko kraljevski namjesnik za markgrofoviju Istru, nastojeći poboljšati životne prilike, temeljem članka 7. Zakona od 27. srpnja i članka 7. Uredbe Ministarstva unutrašnjih poslova od 10. VIII. 1917. imenovat će novo Kotarsko povjerenstvo za potporu.⁹⁸

U uvjetima ratnoga stanja, slabe žetve i zastoja u naplati poreza u posljednjem kvartalu godine 1917. markgrofovija Istra osigurava za pomoć siromašnom stanovništvu milijun i dvjesto tisuća kruna (što je po osobi iznosilo 4,80 kruna – za posljednja tri mjeseca). Posebnom je okružnicom Zemaljska uprava upozorila općine da ne raspolaže s novčanim pričuvama i da je nabava namirnica obveza *Povjerenstva za racionalno nabavljanje i raspodjelu namirnica* Carskog i kraljevskog povjerenstva ustrojenog pri Namjesništvu u Trstu. Naglasila je istodobno da je zbog specifičnosti prostora nastojala da Istra ne bude zapuštena, ali da objektivne okolnosti ne dopuštaju potporu radu povjerenstava za nabavu i raspodjelu namirnica ustrojenih pri općinama (što je značilo i onih s područja Pomorske utvrde Pula). Dvorski savjetnik Alojz Lasciac, predsjednik istarskoga Pokrajinskog odbora,⁹⁹ u svojoj će okružnici u prosincu 1917. godine objaviti da se po općinama mogu podijeliti "(...) limitirana pripomoćna sredstva, koja su joj stavljena na raspolaganje od c. kr. vlade (...)".¹⁰⁰ U siječnju godine 1918. Povjerenstvo zemaljske uprave priopćit će (putem tiska) da su prilike u Istri zbog nedostatka brašna i masnoće postale "upravo nesnošljive", da su s više brzjava o tomu obavijestile Carsko kraljevski ured za prehranu pučanstva jer su uslijed loših prinosa tijekom posljednjih dviju godina iscrpljene sve zalihe. U takvim okolnostima osigurati urednu mjesečnu opskrbu (u minimalnim količinama) preostalom zaposlenom stanovništvu i dopustiti povratak svim ratnim bjeguncima na teritorij ratne zone značilo je povećati ne samo broj stanovnika, nego i potrebe za dostatnom količinom namirnica.

⁹⁸ Za predsjednika pulskog Kotarskog povjerenstva carski i kraljevski povjerenik imenovao je Valtera Pfeifera, a za članove povjerenstva Dušana Bosca, Domenica Benussija i Lacka Križa, za predstavnike građana u komisiji Antona Dragaša, Antona Sladonju, Pavla Turinu i Filipa Barbarića, kao predstavnika Zemaljsko-upravnog povjerenstva – predsjednika Obalno-zemaljskog financijskog ravnateljstva i voditelja poreznoga ureda kod Carskog kraljevskog utvrdnog povjerenstva i carsko kraljevskog upravitelja Uprave prihoda dr. Aurelija Viezollu. U Povjerenstvo je, kao predstavnik Zemaljsko-upravnog povjerenstva kao zastupnik "krunovine" – Istarske markgrofovije imenovan odvjetnik dr. Mirko Vratović. Otvaraju se i uredovne prostorije Kotarskog povjerenstva za potporu na Trgu Foro 17 (u Gradskoj palači na I. katu) i propisuje uredovno vrijeme – radnim danom od 8 do 12, a nedjeljom i blagdanima od 9 do 12 sati.

⁹⁹ Carskim patentom od 3. IV. 1916. godine raspušten je istarski Sabor i naloženo vladi da se raspišu novi izbori. Kao razlog za raspuštanje navodi se da Zemaljski sabor nije mogao zakonski "voditi poslove i financijske dužnosti". Carski je patent u cijelosti objavio *Wiener Zeitung* 7. travnja, a prenio *Hrvatski list* u br. 269 9. IV. 1916. Carskim patentom s istim nadnevkom imenovan je Pokrajinski odbor – Zemaljsko namjesništvo, koji su činili dvorski savjetnik Alojz Lasciac – predsjednik, kotarski poglavar barun Rodolf Gorizzutti, dvorski komesar Petar Enzon, financijsko-računovodstveni savjetnik Aurelije Sinseleria i kao zamjenik namjesničkog tajnika dr. Georg Schegl pl. Ehrenkreuz. Sjedište predsjednika Zemaljskog odbora do izbora i konstituiranja novog Sabora bio je Poreč. Alojz Lasciac prisegnuo je u Poreču u ponedjeljak 24. travnja 1916. godine.

¹⁰⁰ *Hrvatski list*, br. 875, 14. XII. 1917., 3.

O teškim prilikama u kojima je živjelo stanovništvo koje je ostalo na svojim ognjištima, prije svega seosko, a sad i povratničko, *Hrvatski list* izvještava kratkim vijestima ili feljtonima, pismima i putopisnim člancima, upotpunjujući tako sliku životnih prilika, socijalnog i gospodarskog stanja istarskoga sela odnosno cjelokupnog prostora koji je uredbom vojnih vlasti proglašen ratnom zonom. Tako će Mijo Mirković u siječnju godine 1918. zapisati da je na putu od Raše preko Barbana, Puntere i Proštine do Pule zamijetio veliko siromaštvo i neishranjenost stanovništva, da narod, obilazeći kuće u Puli, zamjenjuje posljednji komad mesa ili kokoš za malo krušnoga brašna, graha ili konca, da se naviknuo na nadomjeske za kavu i krušno brašno te da se za kavu bere žir: "(...) želud sa duba, peku i melju i eto ti ratne kave (...)", a da se od dropa, mekinja i kore drveća što se zajedno samelje "(...) dobije moka br. 13 i ispeče ratna pogača (...)". Zapisat će i da ovo "prokletstvo" kako ga naziva stanovništvo, službena vlast naziva "jednakomjernom razdiobom živeža".¹⁰¹

Vojne kao ni civilne vlasti u uvjetima rata i racionirane potrošnje ne mogu osigurati urednu i količinom primjerenu opskrbu neophodnim životnim namirnicama. Početkom travnja godine 1918. car Karlo I. posjećuje Istru, a stanovnici Kanfanara obavještavaju ga da dobivaju premalo hrane, da se "pojavljuju tu i tamo pojedini slučajevi smrti (...), da masti nisu dobili već šest, a šibice sedam mjeseci". O teškom stanju (nedovoljnim količinama hrane i nestašici sjemena za proljetnu sjetvu) cara je u Poreču izvijestio i zemaljski poglavar carski kraljevski namjesnik Alojz Lasciac, u Baderni Petar Burić.¹⁰² Po carevu nalogu 16. travnja u Puli namjesnik Trsta i Austrijskog primorja barun Fries-Skina razgovara sa zastupnikom dr. Ivanom Zucconom i izdavačem *Hrvatskoga lista* Josipom Krmpotićem. *Hrvatski će list* zatim u svojim napisima ukazati na postojeće stanje i potrebu ustrojavanja povjerenstva neovisnog o službenim vlastima, ratnim dobavljačima i profiterima. Vijest je sadržavala i obavijest da je Njegovo Veličanstvo car Karlo I. zapovjedilo da se nekim krajevima pulskoga kotara odmah da pomoć u naravi, da se pomoć razdijeli po pravednom ključu i načini plan za dodatnu novčanu potporu siromašnim stanovnicima općina pulskoga kotara.¹⁰³ Vlasti će temeljem poreznih prijava, s ciljem, kako je objavio carski kraljevski utvrđni povjerenik, "ublažavanja nevolja manje imućnih", podijeliti jednokratnu pomoć od 140 tisuća kruna koje je Zemaljsko povjerenstvo doznačilo općini Pula. Gotovo 59 kruna dobile su u srpnju 1918. godine 382 osobe s teritorija porezne općine Pula i 1995 osoba ostalih poreznih općina (Pomera, Premanture, Medulina, Ližnjana, Šišana, Valture, Muntića, Lobo-

¹⁰¹ Podlistak je naslovljen "Pismo barba Mate Balote zrmanu Toni Proštinaru"; *Hrvatski list*, br. 914, 22. I. 1918., 3.

¹⁰² Car dolazi u ranim jutarnjim satima u Pazin (5. travnja 1918). Tijekom 5. i 6. travnja 1918. posjetio je Piran, Kanfanar, Rovinj, Poreč, Badernu, Labin, Brseč i Mošćenice. Prema vijestima koje nalazimo u dva broja *Hrvatskoga lista* (br. 991 i 993 od 16. odnosno 18. IV.) redovito je tražio razgovor s članovima povjerenstva za nabavu i raspodjelu racioniranih namirnica, zanimao se za životne prilike stanovnika te pokazivao spremnost da svojim autoritetom pripomogne boljoj opskrbi.

¹⁰³ "Namjesnik barun Fries-Skena u Puli", *Hrvatski list*, br. 992, 17. IV. 1918.

rike, Galižane, Štinjana, Fažane, Peroja). Ukupno 2 377 osoba dobilo je status “manje imućnih” i mogućnost kupnje namirnica po cijenama nižim od onih koje je utvrdilo Povjerenstvo za nabavu i raspodjelu namirnica. No, povratnici dolaskom u matično mjesto prebivanja nisu mogli povratiti stoku koja im je u trenutku prisilnog odlaska uz urednu potvrdu rekvirirana, nisu imali sjemena za proljetnu sjetvu, a novac koji su bili dobili za rekviriranu stoku potrošili su u progonstvu. Obitelji koje su ostale u ratnoj zoni i bile imućnije, primjerice imale stoku za rad, nisu je bile spremne prodati čak ni po cijeni mnogo višoj od tržišne. To su bile voljne učiniti tek u zamjenu za zemlju. Trgovci i mlinari naplaćivali su za kilogram čistog pšeničnog brašna sedam do deset kruna, a redovna cijena brašna koje se prodavalo kao racionirana namirnica (u to isto vrijeme, u lipnju i srpnju godine 1918.) iznosila je 1,40 odnosno 1,60 kruna¹⁰⁴ i bila je dvostruko viša u odnosu na onu iz godine 1915. Već ova činjenica (uz podatak da je pšenično brašno u svibnju imalo cijenu od samo jedne krune) potvrđuje da su ratne prilike činile svoje i da je inflacija bila na djelu te da je zbog nedovoljnih količina namirnica i velike potražnje zakon tržišta izravno utjecao i na cijene koje je određivalo “povjerenstvo za aprovizaciju”. Vlasnici mlinova za količinu od 100 kg naplaćivali su 12 kruna, a u naturi kao naknadu uzimali još od 5 do 10 kilograma brašna koje su potom prodavali po 10 kruna. Cijena pšeničnoga brašna nakon žetve u ljeto 1918. godine dostizala je na slobodnom tržištu od 12 do 16 kruna po kilogramu.¹⁰⁵

Problem redovite prehrane ratnih bjegunaca bio je aktualan i u novim prebivalištima, pa će lokalne vlasti zahtijevati od izbjegličkih odbora da se ratni bjegunci vrate svojim kućama. U nekim oblastima dolazi i do ukidanja izbjegličkih potpora, slijedom čega će *Središnji odbor za povratak bjegunaca i obnovu Primorja* posebnim priopćenjem u tisku u siječnju godine 1918. upozoriti da je takvo postupanje protuzakonito te da do nove uredbe Ministarstva unutrašnjih poslova svi izbjeglice moraju ostati u svojim mjestima prebivanja.¹⁰⁶ Središnji će odbor izvijestiti da će se, temeljem procjene prilika, povratak urediti na način da svojim kućama najprije krenu oni bjegunci čiji su “krajevi neoštećeni” (njima se potpora imala ukinuti 1. travnja 1918.), zatim izbjeglice (prema osobnom zahtjevu) iz krajeva koji su “više ili manje ratom oštećeni” (oni će i dalje dobivati potporu) te naposljetku ostali ratni bjegunci kojima je u trenutku kad je Odbor donio odluku bio zabranjen povratak (osim u iznimnim slučajevima kad im je dom ostao sačuvan), a političke odnosno oblasne vojne vlasti svojom su odlukom dopustile povratak. U ovu su posljednju kategoriju spadali i istarski bjegunci. Prema saznanjima članova Središnjega odbora pretpostavljalo se da će prednost imati poljoprivrednici i obrtnici.¹⁰⁷ Barun Hohenbruck, procjenjujući imovno stanje povratnika i njihove mogućnosti da

¹⁰⁴ “Dopis iz Istre – Iz Krnice”, *Hrvatski list*, br. 1094, 28. VII. 1918., 3.

¹⁰⁵ *Isto*.

¹⁰⁶ “Povratak bjegunaca”, *Hrvatski list*, br. 915, 23. I. 1918., 2.

¹⁰⁷ *Isto*. Za sve povratnike, prema saznanjima Središnjega odbora, za putovanje kućama bila je dostatna putna dozvola – propusnica administrativno-upravne oblasti.

osiguraju egzistenciju, u siječnju 1918. objavljuje da svi oni koji su se vratili nakon 30. rujna 1917. imaju pravo na potporu, i to ne samo tijekom prva dva mjeseca nakon povratka, nego temeljem potvrde o dotadašnjem uživanju izbjegličke potpore i tijekom zime u istoj visini zaključno do 31. III. 1918. godine (bez obveze ponovnoga podnošenja molbe).¹⁰⁸

Austrijski parlament 7. VII. 1917. donosi Zakon o zaštiti ratnih bjegunaca, 31. XII. 1917. novi Zakon o zaštiti ratnih bjegunaca, koji će potvrditi odredbe ranijeg zakona i ozakoniti sve ono što se s ratnim bjeguncima na tom planu već bilo dogodilo odnosno rješavalo uredbama Ministarstva unutrašnjih poslova. Posebno će se razraditi odredba prava bjegunaca na naknade i potpore. Tako se u članku 1. utvrđuje da se ratnim bjeguncima smatraju osobe koje su temeljem oblasne uredbe, ili dragovoljno, zbog neposrednih ratnih “pogibeljnih okolnosti” napustile svoje stalno prebivalište. Ratnim su bjeguncima smatrani pojedinci ili članovi pojedinih obitelji koji su morali napustiti mjesto prebivanja i nisu se mogli vratiti bez dopuštenja vojnih odnosno civilnih vlasti, a svojim imovnim stanjem nisu mogli podmiriti svoje kao ni potrebe članova obitelji (koji su u privremenom boravištu s njima živjeli u zajedničkom kućanstvu). Pravo na potporu imale su osobe koje nisu ostvarivale prihode odnosno imale neka druga primanja. Stavak 2. istoga članka utvrđivao je da pravo na potporu prestaje kad se za to stvore pretpostavke – kad se dopusti opći povratak u mjesta stalnog boravišta, i to tek 60 dana nakon što su se bjegunci vratili, odnosno kad je povratak okončan jasno određenog nadnevka, no i tada se pravo na potporu nije smjelo uskratiti prije isteka roka od 30 dana. U procesu povratka bjegunci su imali obvezu na zahtjev vlasti krenuti u novo odredište, a vlasti kod izbora odredišta “(...) uzimati u obzir narodnost, vjeroispovijest i porijeklo kao i želje bjegunaca (...)” te voditi računa koliko se ratnih bjegunaca može smjestiti na nekom od novih odredišta.¹⁰⁹ Trebalo je paziti i na prava bjegunaca pri transportu,¹¹⁰ smještaju¹¹¹, ispunjavanju vjerskih, prosvjetnih i kulturnih potreba te im omogućiti sudjelovanje u organizaciji i upravljanju logorom.¹¹² Posebnim člankom uređeno je da bjegunci koji su bez sredstava i ne

¹⁰⁸ “C. kr. tvrdjavni komesar”, *Hrvatski list*, br. 918, 26. I. 1918., 2.

¹⁰⁹ “Članak 2. Zakona”, *Hrvatski list*, br. 919, 27. I. 1918., 2. Napomenimo da je Uredništvo u broju 915 obavijestilo da će objaviti Zakon, a u broju 916 (koji se na prodajnim mjestima pojavio u četvrtak ujutro, 24. I. 1918.) u rubrici *Domaće vijesti* ispričalo se čitateljstvu što zbog tehničkih problema i nedostatka prostora Zakon o zaštiti ratnih bjegunaca, pravima na naknadu i potporu nije mogao biti objavljen. Prvi Zakon o zaštiti ratnih bjegunaca objavilo je uredništvo *Hrvatskoga lista* u br. 739, 21. VII. 1917., 2.

¹¹⁰ *Isto*. Članak 3. Zakona utvrđivao je da se kod većih transporta ratni bjegunci moraju prevesti do jednog sabirnog mjesta kojim upravljaju civilne – lokalne vlasti, a njihov smještaj i prehranu trebaju osigurati civilne vlasti oblasti u kojoj se sabirni centar nalazio.

¹¹¹ *Isto*. Članak 4. Prva odredišta (sabirališta), kao i nova mjesta smještaja bjegunaca, morala su se “(...) urediti prema zahtjevima higijene i ćudoređa, te tako da se omogući grupiranje po obiteljima (...)”. Isti članak predviđao je da se grupiranje bjegunaca provodi prema podrijetlu, narodnosti i vjeroispovijesti te da se, ako je moguće, poštuju i želje ratnih bjegunaca izvan logora.

¹¹² *Isto*. Članak 4. izrijekom je utvrdio da u “skupnim boravištima” – logorima, uprava mora organizirati svećenike, liječnike i učitelje, i to one koji govore jezikom ratnih bjegunaca, koji “(...) su upućeni u prilike njihove zemlje, njihove običaje i navike (...)”.

primaju pomoć u naturi imaju pravo i na retroaktivnu naknadu od 21. srpnja 1917. – u visini od 2 krune dnevno (po osobi).¹¹³ Pravo na naknadu nisu imale sada i osobe koje su kroz duže razdoblje imale stalne prihode (u vrijednosti većoj od dvije krune po danu) ili ako su uz novac primale i naknadu u namirnicama. Potpora nije mogla biti obustavljena osobama koje su primale državnu potporu temeljem careve zapovijedi od 12. VI. 1917. neovisno o tome jesu li je primale u novcu ili naturi, a naknade nositeljima odličja za hrabrost, naknada obiteljima čiji su članovi bili mobilizirani – obiteljima časničkih i dočasničkih aspiranata, naknade za ranjavanje i pomoć od udruga nisu pribrajane ukupnom prihodu obitelji (čl. 6.). Zakonodavac je utvrdio i promjenjivost visine naknade u skladu s rastom troškova života, a člankom 9. pravo na naknadu dobile su i osobe koje nisu primale državnu potporu ili je oblast u koju su bile upućene odlukom vlasti bila izuzeta iz područja na kojemu će se smještati ratni bjegunci. Svoje su pravo sada mogli ostvariti temeljem osobnog zahtjeva. Temeljem novog Zakona svaki je bjegunac koji više od tri mjeseca nije primio potporu imao pravo u roku od tri mjeseca poslati zahtjev za potporu ili obnovu i ostvariti pravo na naknadu od jedne krune po danu (do ukupnog iznosa od 500 kruna). Općine su bile obvezatne sudjelovati u provedbi Zakona na način da bjeguncima nađu smještaj i organiziraju opskrbu hranom i odjećom (članak 10.). Mogle su svojim uredbama utvrđivati i naknade (u skladu s čl. 21. i 22. Zakona od 26. XII. 1912. godine). Dan nakon objave Zakona *Hrvatski list* izvijestit će da je Središnji odbor za povratak bjegunaca i obnovu Primorja obavijestio Uredništvo kako je na snagu stupio novi Državni zakon (*Narodne novine* br. 16). te da je objavljena i izvršna zapovijed Ministarstva unutrašnjih poslova od 16. I. 1918. (glede Zakona o ratnim bjeguncima donesenog 31. XII. 1917. – Državnog zakona br. 15).¹¹⁴ Svaki je ratni bjegunac temeljem tog Zakona imao pravo na potporu i slijedom točke 3. pravo zatražiti potporu u matičnom mjestu boravka, trenutačnom odnosno onomu u kojemu će boraviti nakon povratka. Pravo na retroaktivno ostvarenje potpore (naknade za vrijeme od odlaska u izbjeglištvo do 27. VII. 1917.) mogli su ostvariti samo kod poglavarstva ili u oblasti u kojoj su bili privremeno smješteni, odnosno u središnjim uredima na teritorijima trenutačnog smještaja (Beč, Prag odnosno Brno). Uredba je utvrđivala i mogućnost retroaktivnog ostvarivanja prava na

¹¹³ Isto. Osobe koje su zbog starosti bile nesposobne za rad, kao i osobe s tjelesnim invaliditetom, imale su pravo na dvostruku potporu u visini od 4 krune. Novim su Zakonom bjegunci bez sredstava imali pravo i na besplatnu vožnju i prehranu tijekom putovanja na nova odredišta ili tijekom povratka. Zakonom je potvrđena dnevna potpora od 2 krune (utvrđena Zakonom od 7. VII. 1917.), koja je bila za 50 hellera veća od one koju je utvrdilo Ministarstvo svojom Uredbom br. 4880 16. X. 1916. Ministarstvo je tada povećalo dnevnu potporu s 0,90 kruna na 1 i pol krunu (što je utvrđeno posebnom uredbom br. 2586 od 8. III. 1915. godine (“Domaće vijesti - Odredbe ministarstva za opskrbe bjegunaca”, *Hrvatski list*, br. 574, 6. II. 1917., 2.).

¹¹⁴ “Izvršbena naredba k novom zakonu o ratnim bjeguncima”, *Hrvatski list*, br. 920, 28. I. 1918., 2. Uredba Ministarstva unutrašnjih poslova utvrđivala je da je prva instanca koja doznajuje potporu za bjegunce u Beču Zentralstelle der Fürsorge der Kriegsfüchtlinge (Središnji ured za pomoć ratnim izbjeglicama), za područje redarstvenog ravnateljstva u Pragu Zentralstelle der Fürsorge der Kriegsfüchtlinge, a u Brnu tamošnje redarstveno ravnateljstvo. U organiziranim logorima to su bili uprava logora te mjesna kotarska poglavarstva.

poporu do najviše 500 kruna, a pravo na potporu od 1 kruna po danu sada su imali i ratni bjegunci koji su svoje novo mjesto prebivanja našli u mjestima koja nisu bila predviđena za privremeno naseljavanje odnosno za to nisu imala dopuštenje kotarskih poglavarstava (čl. 4.). Za bjegunce s područja ratne zone Pula važna je i odredba kojom su pravo na izbjegličku potporu iz austrijske državne blagajne ostvarivali i ratni bjegunci koji su bili internirani na području Ugarske, Hrvatske i Bosne (čl. 5.). Visinu ove potpore i obeštećenje mogao je utvrditi (prema istom Zakonu) samo *Fürsorgestelle für österreichische Kriegsflüchtlinge für Ungarn und Bosnien* (Središnji ured za pomoć austrijskim ratnim bjeguncima za Ugarsku i Bosnu). Želeći uvesti red, nadzirati osobe koje su koristile državnu potporu te onemogućiti zloporabu – istodobno korištenje potpore u novcu i namirnicama – zakonodavac je obvezao oblasti na izdavanje posebnih iskaznica ratnim bjeguncima (članak 8.) koje su vlasnicima, u smislu članka 5. Zakona, kod traženja posla mogle zamijeniti „radničke i služinske knjige“. Imajući saznanja o problemima s kojima su se susretali povratnici koji su tražili potporu, ili oni koji su u skladu sa Zakonom nastojali ostvariti svoja prava, *Hrvatski list* tiskat će poseban prilog s opširnim prikazom svih radnji koje osoba mora poduzeti za ostvarivanje prava na naknadu. Uredništvo objavljuje i obrazac s naputkom o tomu kako prigovor mora izgledati.¹¹⁵

U drugoj polovici siječnja 1918., u malim grupama i postupno, s dozvolom vojnih vlasti vraćaju se svojim kućama i ratni bjegunci iz šire okolice Pule. Suočavaju se sa sporošću administracije pri izdavanju iskaznica za boravak na teritoriju Pomorske utvrde Pula i nespremnošću vlasti da izađu ususret bjeguncima. Vraćaju se neishranjeni, bez sredstava za život i bez zaliha namirnica, na opustošena i neobrađena polja, u opljačkane kuće. Gotovo da i nema obitelji povratnika koja nema bolesnika – sušica, crijevne tegobe uslijed loše prehrane i kašalj uobičajene su pojave. Neprimjerena i nedovoljna prehrana onemogućavala je uspješnu borbu s boleštinama.¹¹⁶ Povratnici bez stoke “(...)

¹¹⁵ “Važno za bjegunce”, *Hrvatski list*, br. 930, 7. II. 1918., 3. Prigovor na prvostupanjsko rješenje mogao se uputiti višoj instanci – zemaljskoj vladi i Ministarstvu unutrašnjih poslova (članak 6.), a zahtjev je mogao uputiti pojedinac osobno, pravni zastupnik, “glavar” obitelji u ime svojih članova te udruge ratnih bjegunaca za sve svoje članove (članak 7.). Reagirajući na uredbu Ministarstva unutrašnjih poslova od 16. I. 1918. *Hrvatski list* upozorava na to bjegunce koji su bili razmješteni u Ugarskoj, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. U br. 963 od 12. III 1918. informira ih da u slučaju da im zahtjev bude odbijen, svoj prigovor trebaju uputiti najprije Središnjem uredu za pomoć austrijskim ratnim bjeguncima za Ugarsku i Bosnu, a zatim kao posljednjoj instanci Ministarstvu unutrašnjih poslova. Stranke u postupku upozorene su da u slučaju odbijenog ili djelomice prihvaćenog zahtjeva imaju pravo u roku od 14 dana podnijeti prigovor na rješenje. Preporuka autora članka bila je da se prigovor uputi preporučenom poštom, a kopija preda i u uredu kako se ne bi izgubilo pravo (s obzirom na postojanje roka za prigovor). Naglasit će nadalje da u slučaju negativnog rješenja ili potvrde prvotnog rješenja stranka nema prava na priziv, ali da kod upravnog sudišta može pokrenuti građansku parnicu, da tužbu mora potpisati opunomoćeni odvjetnik, a zamolbu za izbjegličku potporu pojedinac, glava obitelji ili Ured za bjegunce, sugerirajući da se u tom slučaju obrate Odboru za bjegunce s juga i svoj prigovor s rješenjem ili prijepisom rješenja, s kratkim, ali jasnim obrazloženjem zajedno s punomoći pošalju na adresu Beč I., Landskrom-Gasse 1/II.

¹¹⁶ Obavještavajući o zdravstvenom stanju pisat će da nema obitelji koja nema barem jednog bolesnika. “(...) negdje leže i po 3 i 4 u krevetu (...) ljudi su oslabili i izgladnjeli... Tuberku-

goveda, ovaca, gospodarskog oruđa, sjemena (...)” ne mogu započeti novi život.¹¹⁷ Primjerice, ratni bjegunci s Proštine vraćaju se kućama u ožujku 1918.: svaka obitelj dobiva po jedan par volova ili krava, ali bilo je prekasno za sijanje žita i pšenice, pa je posađeno i posijano najviše krumpira i kukuruza. Stigli su obraditi tek jednu trećinu poljoprivredne površine, dok su zaliha namirnica imali tek za jedan ili dva mjeseca.¹¹⁸

Štrajk pulskoga radništva i povratak “evakuiraca” s teritorija pulske općine

U Pomorskoj utvrdi Pula, u gradu i najbližoj okolici, raste nezadovoljstvo radnika, jača bunt protiv rata, niskih nadnica, kao i ogorčenje obitelji čiji su se članovi još uvijek nalazili u izbjeglištvu. Istodobno se dolaskom na prijestolje cara Karla I., ulaskom SAD-a u rat, revolucijom u Rusiji te padom carizma mijenja i oživljava i politički život.¹¹⁹ No, vojne vlasti u dogovoru s vlastima u oblastima u kojima su bili smješteni bjegunci s područja grada ni u prosincu 1917. još uvijek ne dopuštaju povratak. Nedostatak željezničkih kompozicija, vagona i pogonskoga goriva za lokomotive (ugljena) sprečavao je i povratak onih (“izvan žice”) koji su imali potrebnu dozvolu.

Situacija je u Austro-Ugarskoj Monarhiji u posljednjoj godini rata postajala sve teža. Opskrba stanovništva, kao i proizvodnja, iz mjeseca je u mjesec manja, a seosko stanovništvo sve glasnije izražava nezadovoljstvo zbog реквизиcije hrane. Dezerterstvo postaje sve češćom pojavom. Istodobno među stanovništvom, posebno radništvom, jača težnja za mirom, ne samo zbog iscrpljenosti zemlje ratom, nego i zbog snažne boljševičke promidžbe. U trenutku kad se sile Antante odbijaju pridružiti pregovorima o miru, a njemački i austrijski pregovarači obavještavaju Sovjete da se vode pregovori o separatnom miru te da prihvaćena načela o miru bez aneksije i ratnih odšteta, na temelju prava samoodređenja naroda, više nisu prioritet, pregovori ulaze u kritičnu fazu. Vladina odluka od 14. I. 1918. godine da se dnevna količina brašna sma-

loza je zahvatila skoro svaku kuću ne pitajući za spol ni godine. Otvorenih teških tuberkuloza nemamo mnogo, ali bolesnika u početnoj fazi je neizmjereno mnogo (...)” Zbog svojih tegoba dobivali su najčešće dva lijeka: antiseptik i anestetik Guajacol za iskašljavanje i Codein, lijek za smirivanje kašlja koji je djelovao i protuupalno (“Zdravstveno stanje bjegunaca”, *Hrvatski list*, br. 1094, 28. VII. 1918., 3.).

¹¹⁷ “Bjegunci”, *Hrvatski list*, br. 912, 20. I. 1918., 2., 3. U rubrici *Domaće vijesti* uredništvo u nepotpisanom članku upozorava da ni oni koji su ostali kod kuće nemaju nikakvog milosrđa za svoje susjede te da kada ih se “(...) tjeralo iz očinskog doma nije trebalo ‘Passierscheina’ ni fotografije...”, a da za dobivanje dozvole boravka moraju doći u redarstvo u Puli već u 8 ujutro. Ističe da je uredovno vrijeme do 9.30 sati te da mnogi odlaze kući neobavljenog posla.

¹¹⁸ “Iz Proštine”, *Hrvatski list*, br. 1094, 26. VII. 1918., 4.

¹¹⁹ Matko Laginja postaje potpredsjednikom Jugoslavenskog kluba u Beču i zajedno s Vjekoslavom Spinčićem sudjeluje u pripremanju Deklaracije od 30. V. 1917., u kojoj se traži ujedinjenje svih zemalja Monarhije u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi u samostalnu državu u okviru Habsburške Monarhije.

nji s 200 na 165 grama po osobi povod je radništvu Wiener Neustadta, koje predvode socijalisti, da obustavi rad i ustroji radničko vijeće. U lecima koje se šire po Beču radnici su pozivani da se svrstaju pod zastavu boljševizma i spase revoluciju u Rusiji, da traže primirje na svim bojišnicama i da izaberu predstavnike naroda za konferenciju o miru. Štrajk se, pod parolom za mir bez aneksije i ratne odštete, protiv prekida pregovora, za reorganizaciju službe opskrbe i povećanje dnevnih količina brašna po osobi, širi iz Beča u Štajersku, Donju Austriju, Tirol, Austrijsko primorje i na kraju u Mađarsku. U Puli, najvećoj austro-ugarskoj ratnoj luci, započinje 22. I. 1918. godine. Štrajkašima u brodogradilištu i Arsenalu pridružuju se i civilni te stručni radnici – Nijemci zaposleni na montaži i opremi njemačkih podmornica.¹²⁰ Predstavnike pulskoga radništva istoga dana primaju utvrđni povjerenik barun Oskar Hohebruck i zapovjednik Lučkog admiraliteta viceadmiral Paul Fiedler. Traži se povratak radničkih obitelji – ratnih bjegunaca, usklađivanje plaća te pravo na radnička odijela i obuču. *Hrvatski list* 24. I. 1918. na naslovnici objavljuje proglas carskom kraljevskom povjerenika o zabrani održavanja radničkoga skupa i okupljanja radništva pod prijetnjom uhićenja i procesuiranja (temeljem vojnoga kaznenog zakona), a na drugoj stranici obavještava čitateljstvo da se radništvo nije vratilo na posao, da je obustava rada u tijeku te da su radnici mirno manifestirali gradom. Štrajkaški odbor organizirao je protestni zbor na trgu iza gradske tržnice s početkom u 12 sati, na kojemu je bilo nekoliko tisuća radnika. Radnici unatoč nagovaranju odbijaju povratak na posao i mirno se razilaze. Za organe javne sigurnosti *Hrvatski će list* javiti da su bili samo promatrači zbivanja, dodajući i da su trgovine nakon razilaženja radnika radile po uredovnom radnom vremenu. Procjena da bi se štrajku radništva mogli priključiti i mornari na ratnim brodovima učinila je vlast spremnijom na pregovore i traženje rješenja koje bi zadovoljilo obje strane. Zahtjevi radnika da se u Pulu pozovu zastupnik dr. Matko Laginja i predsjednik Talijanske socijaldemokratske stranke Trsta, Istre i Goriške Valentino Pittoni nisu ispunjeni. Valentino Pittoni opravdat će se bolešću, uz obećanje da će razgovarati sa socijaldemokratskim zastupnikom Franjom Domesom koga će pozvati da odmah doputuje u Pulu.¹²¹ Valentino Pittoni nije bez razloga radništvu preporučio zastupnika Domesa. Naime još u subotu 19. I. 1918. Domes se s još nekoliko prvaka austrijskih socijaldemokrata sastao s predsjednikom vlade, ministrom unutrašnjih poslova, ministrom rata i ministrom prehrane, nakon čega je vodstvo socijaldemokrata u Beču dva dana prije početka štrajka u Puli preporučilo radništvu da se vrati na posao.¹²² Tako izbor Domesa kao glavnog pregova-

¹²⁰ Vidi više u M. BALOTA, *Puna je Pula*, 238.-248.; Ferdo ČULINOVIĆ, *1918 na Jadranu*, Zagreb 1951., 177.-184.; Hans SOKOL, *Österreich - Ungarns Seekrieg 1914-18, Herausgegeben auf Anregung des Marine-Verbandes vom Kriegsarchiv (Marinearchiv)*, Zürich – Leipzig – Wien 1933., 653.-654.; Vjekoslav BRATULIĆ, “Odjeci oktobarske revolucije u Istri”, *Jadranski zbornik*, god. II., Rijeka – Pula 1957., 5.-31.

¹²¹ “Domaće vijesti – Stavka civilnog radništva u Puli”, *Hrvatski list*, br. 916, 24. I. 1918., 2.

¹²² H. SOKOL, *Österreich-Ungarns Seekrieg*, 653.-654.; M. BALOTA, *Puna je Pula*, 227. Kao sudionike sastanka Mijo Mirković navodi, uz Domesa, i Adlera, Karla Rennera, Seitza i Hanuscha.

rača nije bio izbor pulskoga radništva, nego smišljeni potez vlasti. U nastojanju da smiri napetosti povjerenik proglasom (naslovljenim *Radnici*) 27. I. 1918. prepričava u osnovnim naznakama govor grofa Otokara Czerninija, ministra vanjskih poslova, koji radničke zahtjeve poistovjećuje sa željama vlade. Ističe da štrajk onemogućuje uvoz žita iz Rusije i onemogućava pregovore vlade "(...)" koja za narod želi postignuće mira bez aneksionističkih svrha "(...)"¹²³ Štrajk je okončan povratkom radnika na posao 28. I. 1918., a pregovori o plaći tek 31. I. 1918. (dogovoreno je povećanje plaća za 30% od 1. listopada 1917.)¹²⁴ Utvrđena je i visina nadnica za radnike u općinskim poduzećima za proizvodnju i distribuciju plina i električne energije, građevinskom poduzeću i električnim tramvajima,¹²⁵ a stavkom 5. zaključaka pregovora potvrđene su riječi povjerenika Oskara Freiherra von Hohenbrucka "(...)" da su već poduzete sve mjere, da se omogućiti čim prije povratak radničkih obitelji "(...)"¹²⁶ Istoga dana kad je objavljen proglas Radničkog odbora s rezultatima pregovora (1. II. 1918.) gradsko Povjerenstvo za ratnu pripomoć objavljuje da se od ponedjeljka 4. II. 1918. može podići polovica količine brašna za mjesec veljaču. Naime, obustava rada potaknula je donošenje odluke Općinskog povjerenstva za nabavu i opskrbu namirnicama prema kojoj se racionirana količina krušnoga brašna na koju je stanovništvo pulske općine imalo pravo ima povećati s dva

¹²³ Tekst iz govora kojim se grof Otokar Czernin obratio austrijskim zastupnicima 19. siječnja 1918. godine. Izvještavajući o tijeku pregovora sa Sovjetima u Brest-Litovsku, grof je umirio zastupnike i odbio Wilsonov zahtjev za narodnom autonomijom istaknuvši da je austrijski parlament biran na temelju općeg, jednakog i tajnog prava glasa i jedini je nadležan odlučivati o unutrašnjim poslovima Austrije. Ustao je i protiv teritorijalnih ustupaka Italiji te izjavio da Austrija nema želje za aneksijom ruskih teritorija. Založio se za uspostavljanje neovisne Poljske te pokazao spremnost da zajedno s SAD-om radi na sklapanju općeg mira (Otokar CZERNIN, *Im Weltkrieg*, Beč 1919., 395.-407.). U proglašenju su citirane njegove riječi: "(...)" Ja izjavljujem ovdje još jednom da ja ne zahtijevam od Rusije niti četvornog metra zemlje, te ako se Rusija postavi na isto stanovište, mir se mora ostvariti "(...)" Na kraju poziva: "(...)" pouzdajte se u vaše zastupnike, koji o svim drugim vašim željama i pritužbama sa oblastima prigovaraju, te koji će (...) dovesti sigurno do svršetka i to stalno na vaše zadovoljstvo (...) Povratite se na radnju, jer samo marljivom i savjesnom radnjom postići ćemo veliki cilj: mir "(...)" ("*Radnici*", *Hrvatski list*, br. 919, 27. I. 1918., 3.).

¹²⁴ Glede plaća poslodavac je prihvatio zahtjeve radnika za nastavkom pregovora u Ministarstvu rata u Beču odabravši za svojega zastupnika Domesa. Prihvaćeno je da sustav plaća mobiliziranih radnika budu uređen kao i onaj za zaposlenike Carsko kraljevskog pomorskog arsenala. Radnici su ostvarili i pravo na ratnu potporu koja je povećana s 1,30 na 3 krune dnevno, a radnici koji se nisu hranili u radničkoj kuhinji stekli su pravo i na dodatnu dnevnu novčanu potporu za kupnju namirnica u visini od 1,32 krune. Zaposlenici u gradskim tvrtkama za proizvodnju plina, električne energije i u graditeljskom uredu ostvarili su i pravo na radno odijelo (jedno godišnje) uz participaciju od 100 kruna. (Proglas sa zaključcima pregovora Štrajkačkog odbora naslovljen "*Radnicima Pule*" objavio je u cijelosti *Hrvatski list*, br. 925, 2. II. 1918., 2.)

¹²⁵ *Isto*. Nadnice zaposlenicima u općinskom zavodu za proizvodnju i distribuciju plina i električne energije povećane su (nadnice za stručne radnike za 16, a pomoćne za 10 hellera). Uvećane su nadnice i zaposlenicima električnog tramvaja – 30%, vodama-predradnicima, "voditeljima motora"-vozačima za 40%, dok je nadnica za rad od 21 h do 6 ujutro uvećana za 100%. Plaće žena izjednačene su s plaćama muškaraca ("*Proglas Radnicima Pule*", *Isto*).

¹²⁶ *Isto*. Proglas je objavio i V. BRATULIĆ, "Odjeci oktobarske revolucije u Istri", 22.-23. U pregovorima u ime radnika osim zastupnika Franje Domesa sudjelovao je i tajnik metalurških radnika Ecio Chiussi.

odnosno 3 kg na 4,6 za gradsko i seosko stanovništvo, a na 7 kg za one koji obavljaju teške poslove, te istodobno utvrditi novu, nižu cijenu brašna. Temeљem nove uredbe stanovnici pulske općine, gradsko i seosko stanovništvo, (koristeći iskaznicu bijele boje) prvi su put mogli, za prvu polovicu veljače godine 1918., iskoristiti pravo na kupnju 1,3 kg krušnog i 1 kg kukuruznog brašna po jedinstvenoj cijeni od 94 hellera. Na 2 kg krušnog i 1,5 kg kukuruznog brašna imali su pravo oni koji su radili na teškim poslovima. Već krajem istoga mjeseca općinske su vlasti prvi put obavijestile pućanstvo o nadnevku raspodjele racioniranih namirnica. Istodobno se prvi put ovo pravo moglo ostvariti u dva navrata, što upućuje na činjenicu da je iskazano nezadovoljstvo radnika vlast “proćitala” kao upozorenje, pa je nastojala nezadovoljstvo ublažiti urednijom opskrbom te postupnim, planskim povratkom ratnih bjegunaca. Tako je stanovništvo već 18. II. 1918. moglo podići i drugu polovicu namirnica, s tim da je kolićina krušnoga brašna uvećana za 0,70 kg po osobi, a kukuruznoga ostala u istoj kolićini za gradsko i seosko stanovništvo (iznosila je 3 kg krušnog i 1/2 kg kukuruznog brašna za one koji su obavљjali teške poslove u pomorskome arsenalu).¹²⁷ Kao težnju za smirivanjem napetosti nakon obustave rada valja protumaćiti i vijest da je Ministarstvo unutrašnjih poslova brzojavom od 28. I. 1918. odredilo povratak prve skupine bjegunaca od 5 tisuća pulskih graćana.¹²⁸ Deset dana poslije, 10. veljače 1918., carsko kraljevskog povjerenik Hohenbruck najavljuje povratak dijela ratnih bjegunaca s područja užeg “tvrdjavnog područja Pula”, kao i povratak seoskoga stanovništva. Kako bi o odluci imali saznanja i ratni bjegunci, priopćenje povjerenika Hohenbrucka u cijelosti objavljuje *Hrvatski list* 14. II. 1918. Oglaseno je da je Carsko kraljevsko vojno zapovjedništvo Pomorske utvrde Pula, u suglasnosti s Ministarstvom unutrašnjih poslova, dopustilo povratak ratnih bjegunaca nastanjenih “izvan žice” te da će se o povratku stanovništva unutar sigurnosno-polićijske granice odlučivati temeljem zamolbi koje će zaprimati ratno lućko zapovjedništvo. Stanovništvo Pomorske utvrde Pula obaviješteno je toćkom 1. da se u svoja mjesta prebivanja može vratiti seosko stanovništvo – ratni bjegunci sljedećih poreznih općina: Valture, Kavrana, Galižane, Lobarike, Ližnjana, Medulina, Munćića, Peroja, Pomera, Premanture, Šišana i Štinjana; stanovništvo mjesnih općina Pula – sela Jadreški, Šikići, Škatari, Valdebek, Vinkuran i Vintijan; grada Vodnjana i mjesnih općina Vodnjana, i to svi poljodjelci sa svojim obiteljima i “(...) slućinćad, ukoliko za to ne postoji redarstvena zapreka (...)”.¹²⁹ Povratak je bio moguć temeljem zamolbe upućene upravi logora ili kotarskome poglavarstvu u mjestu boravka, ali kući se moglo poći tek nakon što je zamolbu pozitivno riješilo Zapovjedništvo Pomorske utvrde Pula. Proglas je upućivao bjegunce da osiguraju hranu, toplu odjeću i obuću. Povratnici su morali imati i ovjerenu potvrdu s podatkom kad su i za koje razdoblje primili potporu za bjegunce odnosno živežne namirnice u mjestu svog zadnjeg boravka. Osoba

¹²⁷ “Domaće vijesti – Iz gradske aprovizacije”, *Hrvatski list*, br. 939, 16. II. 1918., 2.

¹²⁸ “Povratak puljskih bjegunaćkih obitelji”, *Hrvatski list*, br. 926, 3. II. 1918., 3.

¹²⁹ *Isto*.

starija od deset godina morala je imati i fotografiju kako bi mogla dobiti novu dozvolu boravka (točka 5.). Prijava povjereniku katastarske općine bila je uvjet za dobivanje boravišne dozvole i ostvarivanje prava na živežne namirnice i novčanu potporu za dva iduća mjeseca. Obavijest je povjerenik završavao upozorenjem da "(...) životni uvjeti u Puli i okolici nisu ugodni (...)" da im vlasti ne jamče sigurnost, osobito ne od neprijateljskih zrakoplova. Obvezao je poljodjelce da "(...) bezuvjetno moraju obraditi svoja polja (...)" te da će morati prihvatiti "(...) određena redarstvena i druga ograničenja (...)" i da će u slučaju protivljenja biti udaljeni s utvrđenog područja.¹³⁰ Doprinos stvaranju dojma o skrbi vlasti za ratne bjegunce svakako je i uredba objavljena u veljači 1918., o pravu povratnika na 500 kruna mjesečne potpore, što se zapravo odnosilo na one koji su je bili izgubili nakon što su odbili premještanje u logore za ratne bjegunce te na osobe koje ju do tada nisu dobivale budući da su se nalazile "u ratnome području". Službene novine općine (*Bolettino*) objavit će i odluku da svi oni koji su prije 21. VII. 1917. godine dobivali potporu u iznosu manjem od 1 krune dnevno imaju pravo na isplatu razlike za cijelo proteklo razdoblje. U Puli, u očekivanju povratnika, općinske vlasti u suradnji s Povjerenstvom za ratnu pripomoć, Povjerenstvom gospođa za ratnu skrb te uz podršku vojnih vlasti¹³¹ obavljaju pripreme za prihvat povratnika na pulskoj željezničkoj postaji. Uređuje se i prenoćište za povratnike iz okolice, a vojne vlasti osiguravaju i prijevoz od željezničke postaje do mjesta boravišta. Otvara se i pučka kuhinja za povratnike (u Albertovoj ulici) te planira, ovisno o dinamici povratka, otvoriti pučke kuhinje i u drugim dijelovima grada.¹³² Iz dana u dan bilježimo povratak ratnih bjegunaca u grupama (od deset ili dvadeset) te porast broja stanovnika u gradu i na selu. Povratnici nastanjeni izvan grada preuzimali su nakon osam dana iskaznicu u posebnom uredu na željezničkoj postaji, temeljem koje su imali pravo na dva topla obroka u pučkoj kuhinji i jedan obrok kruha. Broj stanovnika pulske općine u stalnom je porastu – u siječnju 1918. bilježimo 9 472, u veljači 10 715, a u ožujku 1918. godine 17 tisuća stanovnika.¹³³

Povratak stanovništva u uže područje grada bez posebnog odobrenja Kotarskoga poglavarstva nije bio moguć ni u lipnju 1918. zato što je Ministarstvo unutrašnjih poslova svojom uredbom od 21. VI. 1918. utvrdilo da Puljani, ratni

¹³⁰ *Isto.*

¹³¹ O nepripremljenosti vlasti govori napis iz sredine veljače 1918. "(...) Danomice se vraćaju. Skupina za skupinom, po deset, dvadeset duša (...) u noći se vraćaju, stupe sa vagona pa tu ih onda puste na cjedilu, nek si sami traže utočište (...) gladni, ledeni, moraju da prespavaju noć na golom podu, ili pak da se upute pješke (...)" ("Vraćanje naših bjegunaca", *Hrvatski list*, br. 946, 23. II. 1918., 2.).

¹³² "Za naše bjegunce", *Hrvatski list*, br. 948, 25. II. 1918., 2.

¹³³ "Podupiranje istarskih općina", *Hrvatski list*, br. 969, 18. III. 1918., 2. Uz vijesti o financijskoj pomoći vlade istarskim općinama Uredništvo *Hrvatskoga lista* izvještava da je vlada za pomoć stanovništvu Istre osigurala 900 tisuća kruna (po osobi 2,65 krune). Općini Pula bilo je za prvi kvartal osigurano 50 tisuća kruna, a na račun kupljenih namirnica kao kredit "dodatnih 102.375 kruna, što je ukupno iznosilo 152.375". Prema službenim podacima za siječanj i veljaču, za ukupno 12 402 stanovnika doznačeno je 32 000, a za ožujak 1918. još 10 tisuća kruna.

bjegunci koji primaju ratnu potporu i koji se žele vratiti, moraju uputiti posebnu zamolbu Kotarskom poglavarstvu. Uredbom je utvrđeno da bez navođenja razloga za povratak isti nije dopušten te da će ga civilne vlasti i zapovjedništvo Lučkog admiraliteta odobriti samo u iznimnim slučajevima. Uredba nije mijenjala ranije odredbe niti ukidala postojeća ograničenja, samo je upućivala da zamolba mora sadržavati podatke o godini starosti, adresi ranijeg prebivališta, zanimanju, stupnju obrazovanja, imovinskome stanju i razlozima zahtjeva za povratkom kako bi vlasti mogle procijeniti jesu li isti opravdani.¹³⁴ O teškim životnim prilikama povratnika, posebice nedostatku novca za namirnice, govori i podatak da je u srpnju godine 1918. (nakon obavijesti objavljene u *Hrvatskoj listu* o mogućnosti da povratnici dobiju jednokratnu financijsku pomoć), kotarski ured zaprimio 17 tisuća zamolbi, od toga 12 tisuća za dvomjesečnu potporu. Odbijeno je samo 150 zahtjeva. Među preostalim 5 tisuća povratnika koji su uložili zahtjev za potporu u visini od 500 kruna, dvije se tisuće odnose na ratne bjegunce koji su bili na teritoriju Hrvatske, Ugarske i Bosne i Hercegovine. Rješavanje zamolbi ovih posljednjih bilo je moguće tek nakon pozitivnog rješenja Središnjeg ureda za pomoć austrijskim ratnim bjeguncima za Ugarsku i Bosnu (ili Ministarstva unutrašnjih poslova o pravu na potporu).

U okviru nastojanja za smirivanjem općeg nezadovoljstva povratnika ustrojavaju se, početkom rujna 1917., pri katastarskim općinama posebna *povjerenstva za nabavu i raspodjelu racioniranih namirnica – odbori za aprovizaciju*. To je omogućilo bržu raspodjelu namirnica, što posredno upućuje na zaključak da se bjegunci vraćaju kućama te da vlasti raspodjelu nastoje ubrzati.¹³⁵ Općinsko povjerenstvo za nabavu i raspodjelu racioniranih namirnica (Povjerenstvo za aprovizaciju) javnim oglasima i posredstvom *Hrvatskoga lista* obavještava stanovništvo o nadnevku, mjestu raspodjele, količini i cijeni racioniranih namirnica koje je bilo moguće kupiti uz člansku iskaznicu. Korištenjem bijele, crvene, zelene ili žute članske iskaznice namirnice su se mogle kupiti u trgovinama u Ulici Giulia (današnja Ulica dr. Matka Laginje) Albertovoj ulici (danas dio Trga Gardini i dio Istarske ulice), Barbacani (danas Ulica Vitomira Širole Paje) i Lecca (danas Ulica Nikole Tesle) te u trgovini na Viškome trgu (danas Narodni trg). Krumpir se kupovao u blizini Perivoja nadvojvotkinje Marije Valerije.¹³⁶ U trgovini na Viškome trgu najčešće se mogla, prema obavijesti i odluci gradskoga Povjerenstva za nabavu i raspodjelu racioniranih namirnica, kupiti propisana količina masti, slanine, ulja i pekmeza. Uz pše-

¹³⁴ "Bjegunačke stvari", *Hrvatski list*, br. 1080, 14. VII. 1918., 2.

¹³⁵ "Aprovizacija u Medulinu", *Hrvatski list*, br. 1171, 13. X. 1918., 2.

¹³⁶ U prosincu 1917. Gradsko povjerenstvo za nabavu i raspodjelu namirnica obavijestilo je sve vlasnike iskaznica da od 13. XII. mogu kupiti 12 kilograma krumpira za mjesec siječanj i ve-ljaču i 6 kilograma za ožujak (odrezak II. i III.). Izvijestit će i da se prodaja, zbog manjka osoblja i prijevoznih sredstava, obavlja u skladištu u Ulici Radetzky (danas Mletačka ulica) te da je i za povratnike osigurana dovoljna količina (zapravo za članove obitelji državnih i općinskih činovnika koji su dobili dozvolu povratka u Pulu); *Hrvatski list*, br. 874, 13. XII. 1917., 2. Nekoliko dana prije Povjerenstvo će objaviti da se smanjuje količina mlijeka koje se može kupiti i da će to pravo od sada imati samo djeca do dvije godine starosti.

nično i kukuruzno brašno, ječam, proso i krumpir, racionirane su namirnice bile meso, jaja, šećer, sol, marmelada, nadomjestak za kavu, petrolej, cigarete, duhan, šibice... Tijekom 1917. i 1918. vlasnici iskaznica mogli su mjesečno, po aprovizacijskim cijenama, po osobi kupiti 2 odnosno 4 kg pšeničnoga brašna te kilogram odnosno 2 kilograma kukuruznoga brašna. Objavljene cijene ukazuju na inflaciju odnosno na činjenicu da su unatoč državnom nadzoru cijene namirnica bile u stalnom porastu.¹³⁷ Obavijest koju nalazimo u *Hrvatskome listu* 16. II. 1918. ukazuje da se broj članskih iskaznica, u odnosu na stanje od 2. veljače, u samo 14 dana povećao s nešto više od 9 tisuća na više od 11 tisuća, čime se posredno potvrđuje da se događa povratak ne samo iseljenog seoskog, nego i gradskog stanovništva (kao rezultat radničkih zahtjeva i obećanja vlasti nakon generalnog štrajka pulskoga radništva u siječnju 1918.).

Loši prinosi iz prethodnih dviju godina te povratak najvećega broja ratnih bjegunaca životne prilike, posebno opskrbu stanovništva, čine sve teži-ma. Želeći ublažiti problem i na kraće vrijeme osigurati ravnomjernu opskrbu, carsko kraljevski namjesnik za Austrijsko primorje 28. VI. 1918. zapovijeda ustrojavanje *Povjerenstva za žetvu u svakoj općini*¹³⁸ s mogućnošću ustrojavanja posebnih povjerenstava i u većim katastarskim općinama. Povjerenstva, sastavljena od proizvođača i potrošača, u roku od osam dana prikupljaju podatke (za svaku pojedinu obitelj) o količini obrađenih i zasijanih površina (sa specifikacijom vrste žitarica), o broju članova svakoga domaćinstva (s posebnom naznakom radi li se o radnicima koji obavljaju teške poslove) i količini žitarica potrebnih za jesensku odnosno proljetnu sjetvu. Sve prikupljene podatke kotarska povjerenstva za žetvu objavljuju na oglasnoj ploči, a za svaki je kotar i općinu posebno utvrđen srednji prinos po hektaru (za svaku žitaricu posebno). Proizvođaču-domaćinstvu (prema procjeni Povjerenstva) ostavljena je potrebna količina za sjetvu te za prehranu za iduća tri mjeseca (u skladu s količinom dopuštenom za dnevnu odnosno tromjesečnu potrošnju).¹³⁹ Sav je procijenjeni višak rješenjem Povjerenstva otkupljen po cijeni koju je odredilo

¹³⁷ Primjerice, neposredno prije početka rata kilogram pšenice prodavao se po 0,36 kruna, a najfinije brašno po 0,80 kruna. Za godinu 1915./1916. Odjel prehrane objavio je nove cijene krušarica (za austrijski dio Monarhije). Od 1. srpnja 1915. maksimalna cijena za 100 kg pšenice bila je 34, raži i pivskog ječma 28, krmnog ječma i zobi 26, finog pšeničnog brašna 68, pšeničnog običnog brašna 52, raženog brašna 42 te posija 17 kruna. Na maksimalnu cijenu trgovačka je marža mogla biti po mjesecima, primjerice za pšenicu, do kraja srpnja 4, do kraja kolovoza 3, do sredine rujna 1 krunu. U listopadu godine 1918. cijena 1 kg brašna bila je već 1,76 kruna.

¹³⁸ Zapovijed carsko kraljevskog namjesnika u Trstu i Primorju uređivala je promet žitarica i meljiva. Temeljena je na Uredbi Ministarstva od 26. V. 1917. objavljenoj u *Listu državnih zakona* br. 235 i Uredbi za prehranu stanovništva od 17. VII. 1918., također objavljenoj u *Listu državnih zakona* br. 216 iz godine 1918. Odredbe zapovijedi stupile su na snagu danom objave i sadržavale su ukupno 10 članaka. Članak 9. utvrđivao je da je svaki poljoprivrednik dužan u zadanome roku izvršiti zapovijed pod prijetnjom kazne i prisilnog rada, što je utvrđeno Uredbom Ureda za prehranu stanovništva od 25. III. 1918. objavljenoj u *Listu državnih zakona* br. 121 ("Bjegunačke stvari", *Hrvatski list*, br. 1080, 14. VII. 1918., 4.).

¹³⁹ *Isto*. Količina žitarica koja im je ostavljena odnosila se na dopuštenu planiranu potrošnju pšenice, ječma i raži u razdoblju od 1. srpnja do 1. X. 1918. (članak 4.). Za razdoblje koje slijedi, nakon 1. listopada 1918., proizvođači će svoje potrebe namiriti iz vlastite proizvodnje kukuruza.

zemaljsko namjesništvo i služio je za opskrbu stanovništva administrativno-upravne cjeline.¹⁴⁰ Otkup cjelokupne žetve krušarica iz godine 1918. nije riješio problem uredne opskrbe. Tako je primjerice već za rujan 1918. mjesečna količina od devet smanjena na šest kilograma po osobi, dok je za mjesec listopad godine 1918. ta količina umanjena, pa su za prvu polovicu mjeseca umjesto tri kg pšeničnoga brašna stanovnicima katastarske općine Medulin odobrena dva kilograma, i to “ječmenog brašna s posijama” (od kojeg se nakon čišćenja mogao dobiti samo kilogram brašna).¹⁴¹

Prema planovima vojnih vlasti povratak svih “gradskih bjegunaca” trebao je završiti u mjesecu rujnu 1918. godine (kako bi djeca mogla krenuti u školu). Početkom kolovoza 1918. godine, prema navodima baruna Hohenbrucka, 15 tisuća pulskih bjegunaca još uvijek nije imalo dozvolu za povratak. Naime tek će krajem srpnja inicijativom gradskih vlasti i umirovljenog viceadmirala Paula Fiedlera, nekadašnjeg zapovjednika Lučkog admiraliteta,¹⁴² Vrhovno vojno zapovjedništvo dati svoju suglasnost za povratak svih ratnih bjegunaca. Barun Hohenbruck, povjerenik utvrde Pula, u svom će razgovoru s glavnim urednikom lista na talijanskome jeziku *Il Gazzettino di Pola* zamoliti bjegunce s područja grada da imaju strpljenja do jeseni kako bi vlasti mogle osigurati namirnice. Obavijestit će ih da zamolbe za povratak mogu uputiti Carsko kraljevskom kotarskom poglavarstvu Pule, koje će u suradnji sa Zapovjedništvom ratne luke Pule izdati odobrenje za povratak, dodajući da su okolnosti opasne te da su uzbune u gradu česte zbog naleta talijanskih zrakoplova.¹⁴³

Teške prilike, problemi s nabavom namirnica, obavijest Centralnog povjerenstva za opskrbu da ne može osigurati opskrbu za listopad i studeni, nedovoljne količine prikupljenih krušarica dobivenih rekvizicijom (temeljem zapovijedi od 28. VI. 1918), kao i politička previranja u Monarhiji i traženje izlaza iz rata bit će čimbenici koji će zaustaviti vojne vlasti u provedbi odluke da odobre povratak i preostalim ratnim bjeguncima s teritorija užeg područja grada. Pripomoćno društvo za pomoć bjeguncima s juga (sa sjedištem u Beču)

¹⁴⁰ *Isto*. Zapovijed je utvrđivala da je izvoz krušarica i brašna iz jedne općine u drugu zabranjen sve dok poljoprivrednici te općine ne ispune svoju obvezu u skladu s propisima. Za prijenos krušarice do mlina koji se nalazio u drugoj općini bila je potrebna potvrda s naznačenom količinom (u odlasku i povratku). Članak 6. Zapovijedi predviđao je da o načinu korištenja viška krušarica jedne općine odlučuje kotarska vlast prema utvrđenim uputama zemaljskog namjesništva.

¹⁴¹ “Aprovizacija u Medulinu”, *Hrvatski list*, br. 1171, 13. X. 1918., 2.

¹⁴² Dnevnom zapovijedi br. 71 od 13. III. 1918. zapovjednik Lučkog admiraliteta viceadmiral Paul Fiedler, zapovjednik luke i Pomorske utvrde Pula, objavljuje predaju dužnosti novom zapovjedniku kontraadmiralu Alfredu Cicoliju. Dana 14. III. 1918. sa zapovjednog broda *Adria* točno u 11 sati uza sve vojne počasti spuštena je zapovjedna zastava viceadmirala Paula Fiedlera i podignuta zastava novog zapovjednika, kontraadmirala Alfreda Cicolija; “Novi lučki admiral”, *Hrvatski list*, br. 964, 13. III. 1918., 2.

¹⁴³ Razgovor baruna Hohenbrucka s glavnim urednikom pulskoga dnevnika na talijanskome jeziku *Il Gazzettino di Pola* vođen u četvrtak 1. VIII. 1918. prenio je *Hrvatski list* u broju 1099 od petka 2. VIII. 1918. u rubrici *Domaće vijesti* pod naslovom “Povratak svih puljskih bjegunaca dozvoljen”.

krajem srpnja 1918. obavještava građanstvo da zbog nedostatka financijskih sredstava obustavlja novčane potpore, ali da će nastaviti pružati stručnu pomoć i davati pravne savjete za sva pitanja koja se odnose na pravo ostvarivanja "(...) potpore za bjegunce, vojnički doprinos, povratak u domovinu, državne subvencije, zajmova i. t. d. (...)".¹⁴⁴ No, zbog neobaviještenosti, nepoznavanja propisa, nepismenosti, neznanja njemačkog i talijanskog jezika mnogi su ratni bjegunci – Hrvati i Slovenci – izgubili ili uopće nisu ostvarili pravo na potporu. Uredništvo *Hrvatskoga lista* zato će sugerirati ratnim bjeguncima-povratnicima, ali i onima koji nisu imali dozvolu za povratak, da svoja prava ostvare obraćanjem povjereniku za izbjeglice, mjesnim, kotarskim vlastima, zemaljskom poglavarstvu ili upravi logora, ističući da im samo oni mogu pružiti pomoć.¹⁴⁵

Konačan povratak preostalih deset tisuća ratnih bjegunaca u ratnu zonu Pomorske utvrde Pula odobrit će Ministarstvo unutrašnjih poslova 7. X. 1918. godine. Barun Hohenbruck ovu odluku objavljuje javnim proglasom tek 26. X. 1918. godine. U objavi navodi da je Ministarstvo unutrašnjih poslova u suglasnosti s najvišim vojnim vlastima dopustilo povratak svim ratnim bjeguncima te da će vojne i civilne vlasti grada svaku zamolbu žurno rješavati. Objava je uz obavijest sadržavala i upozorenje da su "(...) prehrambene prilike u ratnoj zoni mnogo teže nego u unutrašnjosti zemlje (...)" te da zapovjedništvo ne jamči sigurnost i živote u slučaju "neprijateljske navale". Zanimljiva je konstatacija istaknuta u završnome dijelu: "(...) Povratak nije obavezan, a onima koji ostaju u zaleđu potpora se ne ukida (...)"¹⁴⁶ Razlog za ovako kasno objavljivanje odluke u uzročno je posljedičnoj vezi sa širenjem epidemije gripe koja svoj vrhunac u južnoj Istri doživljava u drugoj polovici listopada 1918. godine. Na stalan rast broja oboljelih, nedostatak namirnica i ogrjeva vlast odgovara zatvaranjem svih ureda koji rade sa strankama, pa i Ureda za ratne bjegunce, a stanovništvu putem proglasa i tiska sugerira da ostane kod kuće, ne koristi tramvaje i izbjegava mjesta na kojima se okuplja veći broj ljudi.¹⁴⁷ Istodobno Povjerenstvo za nabavu i raspodjelu namirnica, svjesno svih nedaća, u dogovoru sa zdravstvenim vlastima organizira i besplatno dijeljenje juhe u dvije pučke kuhinje – nedaleko od tržnice i u Albertovoj ulici (danas dio Trga Gardini i dio Istarske ulice). Svi su uredi na teritoriju ratne zone u razdoblju od 18. do 27. X. 1918. godine bili zatvoreni, škole do 27. X., a zatim do 4. XI. 1918. godine.¹⁴⁸

¹⁴⁴ *Hrvatski list*, br. 1094, 28. VII. 1918., 3. Obavijest u rubrici *Domaće vijesti* naslovljena je "Na ravnanje bjeguncima".

¹⁴⁵ "Na ravnanje bjeguncima", *Hrvatski list*, br. 1094, 28. VII. 1918., 3.

¹⁴⁶ Priopćenje carsko kraljevskog utvrđnog povjerenika *Hrvatski je list* objavio dan poslije, u nedjelju 27. X. 1918.

¹⁴⁷ *Hrvatski list*, br. 1176, 18. X. 1918.; br. 1177, 19. X. 1918.; br. 1180, 22. X. 1918. U petak 25. X. zatvorena je, prema obavijesti Kotarskog povjerenstva za nabavu i opskrbu, i trgovina u Ulici Leca (Teslinoj ulici) zbog viroze zaposlenika; "Aprovizacija nam obolela", *Hrvatski list*, br. 1184, 26. X. 1918.

¹⁴⁸ *Isto*. Svi oboljeli trebali su samo donijeti Povjerenstvu na uvid nalaz, nakon čega su imali pravo na obrok tople juhe. O produžetku obustave rada škola do 4. studenoga *Hrvatski list* obavještava javnost 27. X. 1918.

Objava primirja 3. studenoga 1918. između Kraljevine Italije i Austro-Ugarske Monarhije znači i konačan povratak ratnih bjegunaca. Talijanski tisak zabilježit će da su 22. i 23. XI. 1918. u Pulu stigle dvije željezničke kompozicije ratnih bjegunaca talijanske narodnosti, iz Wagne i Graza, i da će se povratak nastaviti (na što ukazuje i posljednji oglas objavljen 25. studenoga 1918. godine u *Hrvatskome listu*). Oglas ističe da se svi ratni zarobljenici, ratni bjegunci i bjegunci od vojne službe "(...) koji su se vratili ili se budu vratili u tvrđavu Pula, (...)" od 25. XI. 1918. nadalje moraju prijaviti kod civilnoga tajništva tvrđave.¹⁴⁹ Četiri dana prije javnim je proglasom objavljeno da će se odlukom zapovjednika – vrhovnog intendanta Kotarskog poglavarstva – svim ratnim bjeguncima iz gradske blagajne 5. XII. 1918. početi isplaćivati pripadajuća mjesečna potpora u novoj valuti – talijanskoj liri.¹⁵⁰

Zaključak

Pulski je dnevnik *Hrvatski list* od svog prvog do posljednjeg broja vijestima, dopisima, putopisnim člancima, priopćenjima, objavljivanjem zakona, uredaba i proglašenja te prenošenjem napisa iz drugih listova povezivao rastavljene članove obitelji, obavještavao ih o životnim prilikama u gradu i okolici – o životu onih koji su ostali, ali i o životima onih koji su morali otići u nepoznato. List je posebice obavještavao o odlasku i životu na novim odredištima "evakuiraca" s teritorija ratne zone Pula, o njihovim pravima i načinima ostvarivanja istih, o organizaciji školstva, bogoslužja, o bolestima te okolnostima povratka. Ističući brigu političkih prvaka za poboljšanje životnih uvjeta, osvrtao se na zahtjeve i djelovanje onih koji su zbog svog rada za "opće dobro" morali ostati na području ratne zone, primjerice arsenalskih radnika. Tako je uspješno ispunio svrhu svog pojavljivanja, ali i postao nezaobilaznim izvorom za istraživanje istarskoga ratnog egzodusa, koji nam posredno daje i sliku socioekonomskih i inih prilika na području južne Istre tijekom Prvoga svjetskog rata.

¹⁴⁹ Oglas je objavljen po nalogu talijanskoga zapovjednika pomorske oblasti Pula, kapetana bojnoga broda Notarbartola di Scire. Uredovne prostorije nalazile su se u zgradi admiraliteta, a uredovno vrijeme tajništva bilo je od 10 do 11.30 i od 15.30 do 17.30 sati; *Hrvatski list*, br. 1214, 25. XI. 1918., 1.

¹⁵⁰ *Hrvatski list* objavio je proglas dan poslije. Proglas je sadržavao i podatak da će se isplata obavljati po tečaju od 40 talijanskih *centtesima* za jednu austrijsku krunu; *Hrvatski list*, br. 1211, 22. XI. 1918., 1.

SUMMARY

PULA'S *HRVATSKI LIST* (1915-1918) – NOTES CONCERNING
“EVACUEES” FROM THE TERRITORY OF COASTAL
FORTIFICATION OF PULA

Upon the declaration of war on Serbia on July 28, 1914, in Istria, as in other Slavic lands of Austria-Hungary, new politico-security conditions came into being. Imperial decrees, laws, and regulations, above all those of the ministry of the interior and war, as well as the decrees and orders brought forward by local civilian and military authorities of the Monarchy, reorder everyday life in these new circumstances – conditions of war. The decree of the Ministry of Defense from 28 July 1914 put into effect the law concerning a state of war from 26 December 1912 establishing the rights and obligations of inhabitants which stemmed from that law regarding a state of war. The military and civilian authorities of the coastal fortification of Pula, by order and decree, introduced measures whose aim was to adapt life in the city to the new circumstances, and on 11 August 1914 these required the civilian population on the basis of the order of the military authorities to leave their homes. At the moment when Italy was carrying out its final diplomatic activities for entering the war, commissioner Schönfeldt – the highest ranking civilian official in the district proclaimed the evacuation of more than 60,000 people from the territory south and north of the line Barbarig – Vodnjan – Valtur, including the communities of Rovinj and Kanfanar. In boxcars from the Istrian railway stations, inhabitants from the war zone – evacuees, refugees from war (*Kriegsflüchtlingzi*) – travelled across Divače – Ljubljana – Ptuj – Maribor to refugee camp (*Baracken lager*) Wagne, not far from Leibnitz. From Leibnitz, a special commission, depending on nationality, homeland, family ties, and religious affiliation, sent these people on to other locations – in Hungary, the Czech lands, Moravia, Upper and Lower Austria, and Styria. The largest number of refugees was placed in special camps – in Gmünd, Bruck, Stienklamm, Wagne, Pottendorf – Landegg, Vosberg, and St. Andrä in Austria, in Hom in the Czech lands, and in Nikolsburg (Mikulov), Porlic and Gaj in Moravia. Lack of financial resources, the ever more difficult acquisition of supplies in the camps, as well as the diminishing financial support of local authorities in the new settlement communities made life increasingly difficult, while epidemics, hunger, and cold led to high mortality. Reacting to the constant complaints of political leaders which claimed that there was no justification for the mass emigration of the population, the command of the coastal fortification in Pula in January 1916, in agreement with the High Command agreed to the return of the first war refugees from the villages of Bala, Krmeda, Golaša, Svetvinčenta, Barbana, and Krnice around Rovinj, and a year later, from the territory around Pula. In August 1918, 15,000 inhabitants of Pula were still away from their homes. Difficult conditions, problems with provisions, a proclamation from the Cen-

tral Commission for Supply that it could not guarantee supply for October and November, inadequate amounts of bread flour obtained through requisition, and political tumult in the Monarchy coupled with the demand to exit the war were factors which prevented the military authorities from granting the remaining evacuees from the territories around Pula a return to their homes. On 7 October 1918 the Ministry of Interior brought a decree for the return of all the wartime evacuees which the commissioner published only on 26 October 1918. This meant that the evacuees could finally return home. The Pula daily, *Hrvatski List*, with its reporting about the Istrian wartime evacuees, its articles concerning their departure and settlement, the living conditions in the war zone, its publication of laws, regulations, and proclamations of the civilian and military authorities, its news about the return of the evacuees to the war zones is an indispensable source for researching the Istrian wartime exodus, which ultimately provides us with a picture of socio-economic and other circumstances in the region of southern Istria during the course of the First World War.

Key words: Coastal fortification of Pula, War zone, Wartime evacuees, Camps